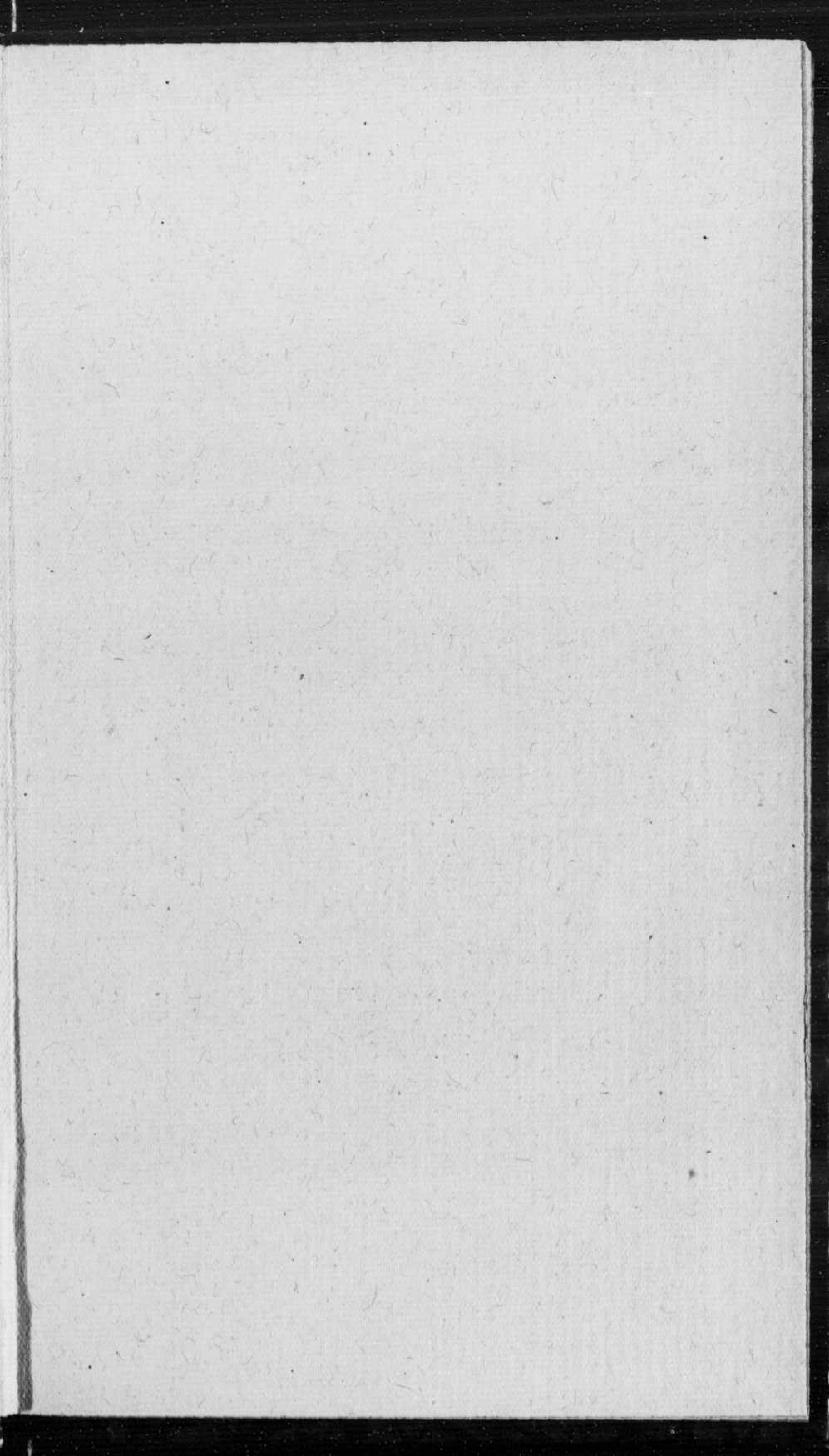

**Mowsēs Horenaçou noragojn ałbiurneri masin
khnnadatakan ousoumnasirouthiunkh**

Grigor Halatheanç

Xalat'eanc', Grigor

Goussen 2969 (27)

g 2969
27 1898

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆ

Էջ. 27

ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ

ՆՈՐԱԳՈՅՆ ԱՂԲԻՒՐՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

ՔՆՆԱԴԱՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՔ

ԳՐԵՑ

ԳՐ. ԽԱԼԱԹԵԱՆ

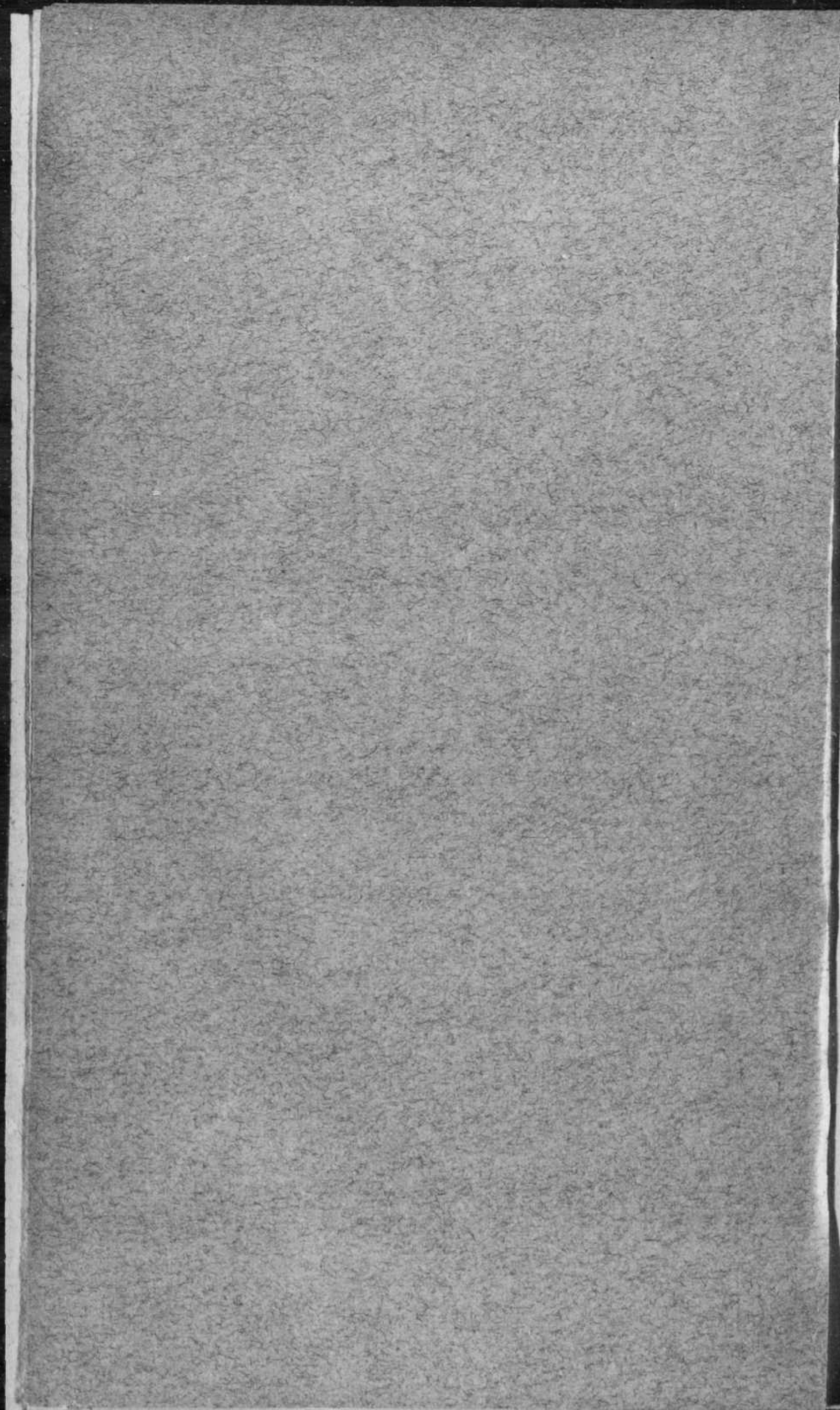
ՈՒՍՈՒՑՁԱԳԵՑ ՀԱՅԵՐԷՆԻ ԼԱԶԱՐԵԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆՈՒՄ

ՎԻՆՆԵԱ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1898.

Մ Ո Վ Ս Է Ս Խ Ո Ր Ե Ն Ա Ց Ո Ւ

ՆՈՐԱԳՈՅՆ ԱՂԻԻՐՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

ՔՆՆԱԴԱՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՔ

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆ

ԲԷ.

ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՅՈՒ

ՆՈՐԱԳՈՅՆ ԱԳԻՒՐՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

ՔՆՆԱԳԱՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՔ

Վ. Ի. Ե. Ն. Ն. Ա.

Մ Խ Ի Թ Ա Ր Ե Ա Ն Տ Պ Ա Ր Ա Ն

1898.

ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ

ՆՈՐԱԳՈՅՆ ԱՂԲԻԻՐՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

ՔՆՆԱԴԱՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՔ

ԳՐԵՑ

ԳՐ. ԽԱԼԸԹԵԱՆ

ՈՒՍՈՒՑՉԱՊԵՑ ՀԱՅԵՐԷՆԻ ԼԱԶԱՐԵԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆՈՒՄ

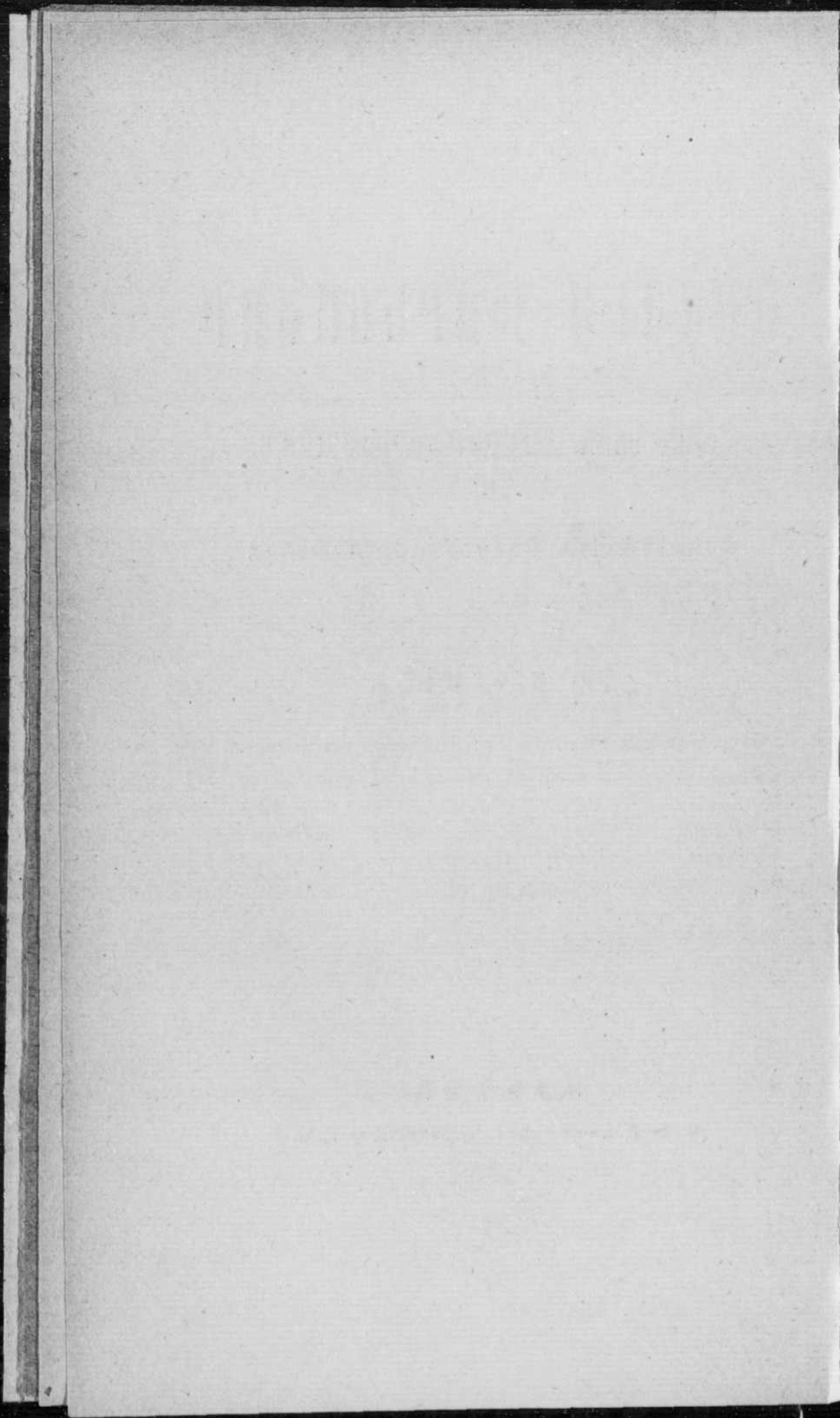

ՎԻԵՆՆԱ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1898.

2967

Մովսէս Խորենացու աղբիւրների
քննական ուսումնասիրութիւնը օրէցօր
աւելի պարզում ու լուսաբանում է հայ
պատմագրիս վերաբերեալ ամենակարեւոր
խնդիրները՝ այն է — նորա ամանդած
պատմութեան հառաստիոթեան սատի-
ճանը եւ նորա ապրած ժամանակի որոշ
սահմանները: Պէտք է ամեն կերպ աշխա-
տել հրատարակել բոլոր՝ Խորենացուն ուղ-
ղակի կամ անուղղակի վերաբերեալ աղ-
բիւրները, առանց միտ դնելու՝ արդեօք
նպաստաւոր հետեւանքներ են նորա առա-
ջացնում մեր մատենագրի համար, թէ
աննպաստ: Միայն այսպիսի լուրջ եւ ան-
կողմնասէր վերաբերութեամբ հնարաւոր է
յիշեալ խնդիրների վերջնական լուծմանը
հասնել, — մի հանգամանք, որ առաջնա-
կարգ կարեւորութիւն ունի ընդհանրապէս
հայ պատմութեան եւ գրականութեան
համար: Բաւական է դիտել, որ առանց

այդ խնդիրների լուծմանը անկարելի է մտածել անգամ Ազգային Պատմութեան գիտնական մշակման մասին՝ շնորհիւ այն քացառիկ դիրքին, որ բռնել է Խորենացին մեր պատմական գրականութեան մէջ:

Հազիւ մի տարի առաջ՝ Հայոց հին Վէպերի մասին գրած ուսումնասիրութեան մէջ ես ի միջի այլոց, ենթադրել էի, թէ Խորենացին օգտուած պէտք է լինի նա՛եւ եօթներորդ դարու առաջին կիսի երկու հայ մատենագիրներից — Սեբեոսից եւ Անանի. Շիրակացուց, որ կասկածելի երեւեց ոմանց. իսկ այժմ՝ նորերս հրատարակուած Սոկրատի Եկեղեցական Պատմութեան եւ Ս. Սեդեւատրոսի Վարքի հայերէն թարգմանութիւնները գալիս են՝ ըստ երեւութին, անհերքելի փաստերով հաստատելու իմ կարծիքս եւ Խորենացու գործածած աղբիւրների ժամանակը առաջ քաշելու առնուազր մինչեւ եօթներորդ դարու վերջին չորս տարիները, այն է՝ մինչեւ 696 թուականը:

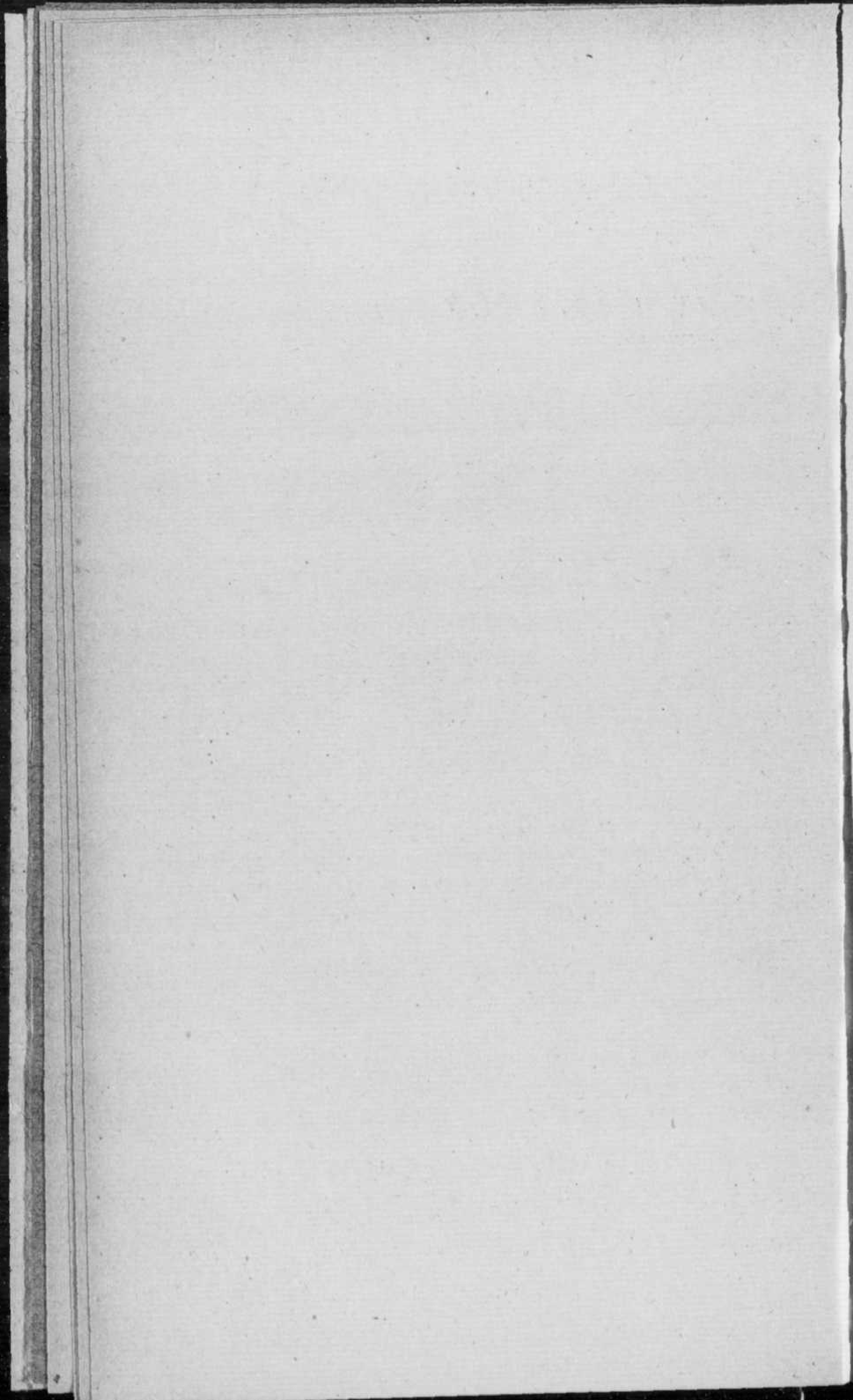
Այս վերջին կէտի ապացուցանելուն է նուիրուած եւ առաջիկայ քննական յօդուածը, որ նախապէս մաս մաս լոյս

Է

տեսաւ “Հանդէս Ամսօրեայ,” թերթում
(N. N. 10, 11, 12, 1897 թ.) վերոյիշեալ
Սոկրատի Եկեղեցական Պատմութեան
հայ թարգմանութիւնների հրատարակու-
թեան առթիւ:

ԳՐ. Խ.

ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՅՈՒ

ՆՈՐԱԳՈՅՆ ԱՂԲԵՐԲԵՆԵՐԸ

ՄԱՍԻՆ

Արջապէս լոյս տեսան նորերս Ս. Էջմիածնի տպարանից վաղուց սպասուած Սոկրատի եկեղեցական պատմութեան երկու հայ թարգմանութիւնները մի գրքում՝ իրենց կից Ս. Սեղբեսարոսի վարքի նոյնպէս երկու հայ թարգմանութիւններով¹, որոնց այնչափ կարեւորութիւն են ընծայում Մ. Խորենացու Պատմութեան քննադատական ուսումնասիրութեան տեսակէտից: Այս՝ մի ստուար հատոր է՝ 936 էջից բաղկացած. իւրաքանչիւր երեսում յաջորդաբար զետեղուած են երկու թարգմանութեան բնագիրների համապատասխան հատուածները, —

¹ Սոկրատայ Աբուլաստիկոսի եկեղեցական պատմութիւն. թարգմանեաց Փիլոն Տիրակացի, եւ Պատմութիւն վարուց Սրբոյն Սեղբեսարոսի եպիսկոպոսին Հռովմայ. թարգմանեալ Աբասուն Գրիգորի Չորոփորեցւոյ, հատոր Ա. եւ Բ. աշխատասիրութեամբ Մեսրոպ Ա. Տէր Մովսէսեան, միաբանի Ս. Էջմիածնի. Ազգարչապատ, տպարան Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի, 1897, 8⁰:

Նախ՝ Մեծ Սոկրատիներ խոշոր տառերով եւ ապա՝
 Փոքր Սոկրատիներ միջակ տառերով. այդ բնագիր-
 ներից իւրաքանչիւրը ունի իրեն վերաբերեալ
 հրատարակչից դրած մեկնողական եւ ձեռա-
 գրական ծանօթութիւններ, որոնք բուն գրուած-
 քից զանազանելու համար տեղաւորուած են
 մանր տառերով: Ընդհանրապէս հրատարակու-
 թեան ձեւն ու տեսակը աջող կարելի է համա-
 րել. տպագրութիւնն էլ (բաց առնելով գրքի
 առաջին մասի մի քանի թերութիւնները), որպէս
 եւ թուղթը վատ չեն՝: Մեծ շնորհակալութիւն
 գրքի հրատարակիչ Արժ. Հ. Մեսրոպ Տէր Մով-
 սէսեանին, որ այսչափ ջանք եւ աշխատութիւն
 է գրել այդ բազմածաւալ եւ կարեւոր գործի
 վերայ: — Բուն Սոկրատի Եկեղ. պատմութեան
 հայ թարգմանութիւնները բռնում են գրքի
 էջ 1—690. այնուհետեւ 691—799 էջը
 Ս. Սեղբեստրոսի Ընդարձակ եւ Համառօտ Վար-

1 Ափսոս որ հրատարակիչը՝ հաւատարմութեամբ
 պահպանելով գրչագրերի «աղագրութիւնը», չէ հոգացել
 ամէն անգամ ճիշտ որոշելու սովորականից տարբերող
 դէպքերը որ եւ է միջոցով՝ օր. Նօրագրութիւն, որպէս զի ջը-
 շփութուին դոքա տպագրական վրիպակներէ հետ, որոնց
 թիւը բաւական մեծ է (տես էջ 829—834): Լաւագոյն էր
 նշանակել. Եքսորել, Էեդ, Էեջ, զայրագնեալով, Սամբա-
 տիոս (Σαββάτιος), վաչուն, փոյթալիք, քղամիտ եւ այլն:
 Միւս կողմից՝ անյարմար եւ աննպատակ ենք գտնում հրա-
 տարակչի ուղղութիւնը (որի թերութիւնը՝ թէեւ փոքր ինչ
 ուշ, ինքն էլ է նկատել) — բառացի ճշտութեամբ արտա-
 տպել՝ հարկաւ մեծ մասամբ տգէտ ընդօրինակողներից առա-
 ջացած, բազմաթիւ տառասխալներով վատացող Սոկրատի
 թարգմանութեան հայ բնագիրները:

քերն են: Մեծ դիւրութիւն է ընծայում ընթերցողին եւ հրատարակչի կազմած «Յանկ յատուկ անուանց», — էջ 801—827: Իւր հրատարակութեան սկիզբը դնում է Հ. Մեսրոպ եւ մի ընդարձակ Յառաջաբան (էջ Ա—ՃԱ)՝ 15 յոգուածի վերածած, որ իսկապէս մի քննական ուսումնասիրութիւն է հայ թարգմանութիւնների, ձեռագրերի, թարգմանիչների անձնաւորութիւնների ու նոցա ժամանակի մասին, որպէս եւ Մ. ու Փ. Սոկրատի եւ Սեղբեստրոսի վարքի խորենացու Պատմութեան հետ ունեցած աղերսի մասին:

Ներկայ հրատարակութիւնը հետաքրքրական է շատ կողմերով. ուստի նա անշուշտ կ'առաջացնէ գիտական գրականութեան մէջ հետազօտութիւնների մի շարք ո՛չ միայն հայ գրականութեամբ, այլ մանաւանդ Սոկրատի Եկեղ. Պատմութեան եւ Ս. Սեղբեստրոսի վարքի բնագիրներով զբաղուողների կողմից՝ ի նկատի առնելով հայ թարգմանութեան հնութիւնը եւ բառացի ճշտութիւնը: Սակայն մենք կը բաւականանանք այս անգամ կանգ առնել հրատարակչի Յառաջաբանում առանձնապէս շեշտած եւ մեր տեսակէտից կարեւորագոյն մի խնդրի վերայ, այն է՝ ի՞նչ առընչութիւն ունի խորենացու Պատմութիւնը Սոկրատի Եկեղ. Պատմութեան եւ Սեղբեստրոսի վարքի հայ թարգմանութիւնների հետ:

Բայց նախապէս անհրաժեշտ ենք համարում մի քանի խօսք ասել ընդհանրապէս մեզ

Տետաքրքրող գրուածքների հայ թարգմանութիւնների մասին: Սոյն կէտի վերաբերմամբ հրատարակիչը իւր Յառաջաբանում այսպիսի հետեւանքների է գալիս.

Մեծ Սոկրատը թարգմանել է յունարէնից Փէլոն Տէրմիային՝ 696 փրկչ. թուականին՝ համաձայն էջմիածնի եւ Երուսաղէմի՝ նոյն գրուածքի գրչագրերի յիշատակարաններին: (Ասողիկ գնում է 671—678 թ:) — Սեղբեստրոսի Ընդարձակ վարքը թարգմանել է Աբաս Գրեթոր Չորոյթորեցին՝ համաձայն նոյն յիշատակարաններին, 18 տարի առաջ, այն է՝ 678 թ: Երկու երկն էլ, — որոնք «շուտով միացան մի գրքի մէջ», թարգմանուած են նոյն ժամանակները յայտնի՝ իշխան Ներսէս Կամարուհանի հրամանով: (Յոջբն. էջ Դ—ՂԱ.) — Աբաս Գրեթոր Չորոյթորեցին ոչ այլ ոք է, եթէ ոչ նոյն Գրիգորիս Քորեպիսկոպոս Արշարունեաց, որ՝ ըստ Ասողիկի՝ գրել է «Ընթերցուածոց մեկնութիւն» գիրքը, նոյն Ներսէս Կամարուհանի խնդրանօք: — Փոքր Սոկրատը եւ նորասկիզբը ղետեղած Սեղբեստրոսի Համառօտ վարքը համարօրոյթին են Մ. Սոկրատից եւ Սեղբեստրոսի Ընդարձակ վարքից, ուստի սոցանից յետոյ կատարուած՝ անանուն, անյայտ մէկի ձեռքով: (Անդ, էջ 42 եւ յաջ. :)

Համաձայնինք առ այժմ, որ Մ. Սոկրատի երկու գրչագրերի յիշատակարանների տուած տեղեկութիւնները թարգմանութեան ժամա-

նակի մասին աւելի վստահելի են, քան Աստ-
ղիկի ցուցումը, բայց դորանից կարելի է ար-
դեօք հետեւցնել, թէ Փիլոն Տիրակացին կա-
տարել է իւր թարգմանութիւնը յատկապէս
Ներսէհ Ամսարականի հրամանով: Ի հարկէ ոչ: Եւ
որ տեղից այս գիտէ հրատարակիչը: Այս մի
ենթադրութիւն է, որ հիմն չունի:

Անհիմն է դարձեալ հրատարակչի պըն-
դումը՝ թէ «Ներսէհ Ամսարականի» հրամանով է
ձեռնարկել Աբաս Գրիգոր Չորոյփորեցին Սեղ-
բեստրոսի ընդարձակ վարքի թարգմանութեան:
Վերոյիշեալ վստահելի յիշատակարանը, որ ա-
մէն անգամ ցաւակցաբար ոչ ցանկալի ճշտու-
թեամբ է մէջ բերուած հրատարակչից¹, եւ որի
բնագրի լուսատիպը բարեբախտաբար ունիմ իմ
ձեռքս իւր իսկ՝ Արժ. Հ. Մեսրոպի շնորհիւ,
բառացի այսպէս է.

«Յառաջ քան զութուտասն ամ ի թարգ-
մանելոյ Փիլոնի զգիրսդ զայդ Սոկրատայ զեկե-
ղեցական պատմութիւն թարգմանեալ էր Աբա-
սուն Գրիգորի Չորոյփորեցւոյ թարգմանի ընդ
փառաւորս յիշելոյ Ներսէհի Աբաց իշխանին փե-
սային Ամսարականաց զգիրս պատմութեան
վարուց սրբոյն Սիղբեստրոսի էպիսկոպոսին Հռով-
մայ, եւ կայր ի քարտիսի. այժմ պատշաճ հա-
մարեցաք առ դմին գրոց գրել:»

«Ներսէհ Ամսարական» մենք այստեղ չենք
գտնում, ինչպէս պնդում է միշտ հրատարակիչը.

¹ Տես Յոս. Եջ. ԾԷ. 26 եւ Սեղբ. վարքի նախ-
ընթաց էջը՝ առանձին խորագրով:

խօսքը Աբայ Ներսէ՛ճ իշխանի մասին է, որ կամ-
սարականներին փեսայ էր: Մի անգամ այս
թերիմացու թիւնը առաջանալով՝ հրատարակիչը
այնուհետեւ անդադար կրկնում է իւր սխալը,
եւ Աբաս Գրիգորի Չորոյփորեցու Մեկենասին՝
Ներսէ՛ճ կամսարական է կոչում միշտ՝ փոխանակ
կամսարականների փեսայ Աբայ Ներսէ՛ճ իշխանի՝:

Այս այսպէս լինելով՝ կը զրկուի հիմուն-
քից հրատարակչի եւ երրորդ տարօրինակ են-
թագրութիւնը, որով նոյնացնում է նա Աբաս
Գրիգոր Չորոյփորեցուն Գրիգորիս Արշարունեաց
քորեպիսկոպոսի հետ: (Յոջբն. էջ 2Ե—2Ը.)

Եթէ անգամ բռնազբօս մեկնութիւն չը-
տանք այդ նոյնացման մասին ազգային մատենա-
գիրների կատարեալ լռութեանը, եթէ միտ չը-
դենենք այդ երկու անձնաւորութիւնների զանա-
զան անուններին եւ կոչումներին,² եթէ
նկատի չառնենք նաեւ նոցա ընծայուած գրուածք-
ների լեզուի ու ոճի գլխովին տարբերութիւնը,
որ այսու ամենայնիւ բարձրաձայն բողոքում է
հրատարակչի նոյնացման դէմ, եւ թոյլ տանք

1 Մի «Ներսէ՛ճ իշխան Աբայ», յատկապէս 677—
687 թուերին յիշում է Յովհաննէս Կաթողիկոս. «Յաւուրս
տորա (Իսրայէլ Կթիսի.) զԲառարայ ոմն զօրագլուխ զօրուն
Տաճկաց որ ի Հայք՝ վանեալ վասնէ կոտորմամբ սաստիւ
Ներսէ՛ճ իշխան Աբայ՝ փախստեայ զնա արարեալ»: (Տպ.
Երուս. էջ 118:)

2 «Չորոյփորեցի» ծննդավայրի կոչումն է, որ անշուշտ
պէտք է պահէր Աբաս Գրիգորը իւր կայս. ձեռնագրուելուց
էլ յետոյ: Հմմտ. Եղնիկ Կողբայի՝ եպիսկոպոս Բագրեւ-
անդայ, եւ ուրիշ շատերը:

մի րոպէ, թէ Գրիգորի՝ Արշարունեաց քորեպիսկոպոսը իւր արեղայութեան ժամանակ, այն է՝ Դնչ- 684 թուականը, ինչպէս բացատրում է հրատարակիչը (էջ 2է), արդարեւ Աբաս Գրիգոր Չորոյփորեցի էր կոչուում, — ինչպէս հապա նոյն անձի եպիսկոպոս ձեռնադրուելուց 10—12 տարի էլ յետոյ, այսինքն 696 թուականին, Սեղբեստրոսի վարքի վաւերական յիշատակարանը շարունակում է հանգիստ կերպով “Աբաս Գրիգոր Չորոյփորեցի” անունները նորան, առանց ակնարկելու Արշարունեաց Գրիգորիս քորեպիսկոպոսի մասին, որ յատկապէս 696ից բաւական վաղ¹ հռչակուած էր իբրեւ յայտնի իմաստասէր ու գիտնական եւ Հայոց նուիրապետութեան մէջ ականաւոր անձն:

Այսպէս ուրեմն՝ թողնելով Աբաս Գրիգորին իւր սեպհական գոյութիւնը ունենալ, իբրեւ անկախ անհատ՝ զատ Գր. Արշարունեաց եպիսկոպոսից, մենք աւելի բնական կը գտնենք եւ նորա Չորոյփորեցի կոչումը, որ տանում է մեզ դէպ ի Գուգարք՝ այդ փոփոխակի Հայոց եւ Արաց իշխանութեան տակ գտնուող աշխարհը,

¹ Ասողիկի յիշատակութիւնը Արշարունեաց Գր. Գրիգորի մասին 688 թուականին է: — Ի դէպ է յիշել, որ նոյն Գր. Արշարունեաց՝ հակառակ Հ. Չամչեանի ցուցման (Բ. 343, 562), մասնակցել է ըստ երեւութին, եւ Մանազկերտի ժողովին (726 թ.), ուստի եւ վախճանուած պէտք է լինի նա ոչ 713 թուին, ինչպէս դնում է եւ Հ. Մեսրոպ (Յաջր. էջ 2է.), այլ գոնէ 726ից յետոյ: Մանազկերտի ժողովի մասին տե՛ս նաեւ Հ. Յ. Տաշեանի Յուցակ Հայեր. ձեռագր. Վիենն. Մխիթ. էջ 768:

ուր Աբայ Ներսէ՛ճ իշխանը բնականաբար
ամէն գիւրութիւն կարող էր ունենալ իւր
գաւառի վանականներից մէկին իւր մեկնա-
սութեան շնորհները ցոյց տալու :

Իսկ վերաբերութեամբ Փ. Սոկրատի (եւ
նորան կից Սեղբեստրոսի Համառօտ Աարքի) ծագ-
ման մասին Հ. Մեսրոպի յայտնած եղբակացու-
թեան — մենք համամիտ ենք հրատարակչի
հետ. այդ գրուածքը արդարեւ համառօտութիւն
է Մ. Սոկրատից եւ Սեղբեստրոսի ընդար-
ձակ վարքից, ինչպէս պարզ երեւում է երկուսի
բնագիրները իրարու հետ մանրամասն բաղ-
դատելուց :

* * *

Պանք այժմ մեր գլխաւոր խնդրին՝ այն է
Սոկրատի Պատմութեան եւ Սեղբեստրոսի Աարքի
հայ թարգմանութիւնների խորենացու Պատ-
մութեան հետ ունեցած աղերսին, որից պրոֆ.
Կարիէր եւ ուրիշները հայ պատմագրի համար
յայտնի աննպաստ հետեւողութիւնն են անում,
իսկ Հ. Մեսրոպ իւր Յառաջաբանում աշխա-
տում է՝ ընդհակառակն՝ ապացուցանել խորե-
նացու անկախ լինելը յիշեալ գրուածքներից :
Ընդհանրապէս դիտելու է, որ Հ. Մեսրոպ՝ շնոր-
հիւ ինչ որ սկզբունքի՛ ասեմ, թէ կանխակալ
կարծիքի, նախազճռում է այն վիճելի խըն-
դիրը, որ այժմ մանրակրկիտ ուսումնասիրու-
թեան, քննադատութեան եւ ամէն տեսակ հե-
տազօտութեան առարկայ է դարձած գիտնա-
կան աշխարհում, այն է՝ խորենացու որ դարու

Տեղինակ լինելը: Սոկրատի հրատարակիչը ոչ
աւելի, ոչ պակաս ասում է. «Խորենացին է եւ
էլ շարժանի ճաշ ե. որ դարում ապրող, նոյն
դարում գրող Սահակ եւ Մեսրոպ մեծ ուսու-
ցիչների աշակերտը»: (Յուզբն. էջ ԽԱ:)

Հ. Մես. Տէր Մովսէսեանը այսպէս է
ձեւակերպում իւր «վերջնական» եզրակացու-
թիւնները, որ հարկաւոր ենք համարում ամ-
բողջութեամբ առաջ բերել:

1. «Խորենացին չէ ձանաչել Սոկրատի
եկեղեցական Պատմութիւնը, եւ ոչ էլ որ եւ է
կերպ օգտուել նրա յունարէն կամ հայերէն
բնագրից. բայց օգտուել է Սեղբեստրոսի վար-
քից, թէեւ ոչ մեր ձեռքը հասած հայերէն
թարգմանութիւնից»: (Յուզբն. էջ ԽԹ:)

2. Սեղբեստրոսի վարքի մեր ձեռքը չհա-
սած հայերէն թարգմանութիւնից զատ՝ Խորե-
նացուն իբրեւ աղբիւր ծառայել են նաեւ Ագա-
թանգեղոսի գրուածքում մի ժամանակ գոյու-
թիւն ունեցած եւ նոյնպէս մեր ձեռքը չհա-
սած մասերը: (Անդ, էջ ԾԱ. 4—4Ա:)

3. «Մովսէս Խորենացին շատ յայտնի եւ
համարեա կանոնական նշանակութիւն ստացած
Տեղինակն էր այն ժամանակ, երբ կրճատւում
էր Մեծ Սոկրատը, եւ համառօտողը խոնարհե-
լով նրա մեծ Տեղինակութեան առաջ, նոյն իսկ
իւր բնագիրը՝ ըստ այնմ է փոխում, շարունակ
օգտուելով Խորենացուց»: (Անդ, էջ 4Զ:)

Քննենք մի առ մի այս կէտերը:

1.

Թէ խորենացին ճանաչել է հայերէն Սոկրատի պատմութիւնը համառօտած՝ այդ ապացուցել է, եւ մեր կարծիքով՝ համոզեցուցիչ կերպով, պրոֆ. Կարիէր («Ազգային Մատենադարան», Ը. եւ ԺԳ. Վիեննա, 1893—94:) Մենք էլ հարեւանցի զբաղուել ենք նոյն խնդրով մեր „Армянскій Эпосъ“ հետազօտութեան մէջ (էջ 19—32): Այժմ Սոկրատի լոյս տեսած լիակատար հրատարակութիւնը միջոց է տալիս մեզ թէ՛ հաստատել ֆրանսիացի գիտնականի ցուցումները, եւ թէ՛ բացի դորանից՝ ապացուցանել հայ պատմագրի կախումը նաեւ Մեծ Սոկրատին կից Սեղբէսարոսի Ընդարձակ վարդի:

Պէտք է նկատել, որ մինչեւ այսօր ուսումնասիրութեան նիւթ եղած խորենացու Պատմութեան նմանութիւնները Համառօտ Սոկրատի հետ՝ վերաբերվում են այնպիսի դէպքերի, ուր երկու գրուածքն էլ Ֆիւնոյն, համանման անցքերի եւ անձերի մասին են աւանդում, ինչպէս պրոֆ. Կարիէրի ցոյց տուած Կոստանդիանոսի հրաշքով հաւատալը, Վրաց դարձը, Նիկիական ժողովը, որպէս եւ այն բոլոր օրինակները, որ առաջ է բերել Հ. Մեսրոպ¹ (էջ Ծ—Հ.): Այս հան-

1 Հ. Մեսրոպ, շգիտեմ, մոռացմամբ արդեօք շփոթում է Ա. Կարիէրի ակնարկած խորենացու (Բ, 88) մի այլ աղբիւրից՝ Մաղաղասից (Զ. դարու վերջը) քաղած փոխառութիւնները Փ. Սոկրատի հետ: (Յաջքն. էջ ԿԳ:) Նոյն Մաղաղասին է վերագրում ֆրանսիացի գիտնականը եւ խորենացու Բ. գրքի 83որդ գլխի սիգնան բառը, որ Հ. Մեսրոպ հակամէտ է Ագաթանգեղին յատկացնել: (Անդ, էջ ԾԱ:)

գամանքն է, որ տեղիք է տուել Սոկրատի հրատարակչին եղրակացնելու, թէ Համառօտողը Մ. Սոկրատի եւ Խորենացու աւանդած նոյն անցքը պատմելիս՝ «նրան սրբա գրում է համաձայն անպայման հեղինակաւոր Խորենացու Պատմութեան» (էջ ԾԵ). եւ կամ՝ «Համառօտողը Սոկրատի պատմութիւնը համապատասխան չգտնելով բուն ազգային պատմութեան, որի բացարձակ հեղինակութիւնը Խորենացին էր», ուղղակի դորանից է օգտվում (էջ ՀԵ.):

Բայց մենք առաջ կը բերենք այս անգամ այնպիսի օրինակներ, ուր պատմութեան առարկան, պատմական անցեւորն — անյերբ Բուրբուլին Գարբեր ինելով Խորենացու եւ Փ. Սոկրատի մօտ, այնու ամենայնիւ զարմանալի նմանութիւններ կը գտնենք նոցա գրութեան արտաքին ձեւի՝ նկարագրութեան մէջ, մի շարք բառերի ու դարձուածների մէջ: Ո՞ր տեղից են ուրեմն առաջացել այս տեսակ բառացի նմանութիւնները:

Այստեղ ինքն ըստ ինքեան հարց է ծագում Խորենացու գրութեան ձեւի մասին, սորան յատուկ մատենագրական էղանակի մասին, որ՝ նաեւ անկախ Մ. ու Փ. Սոկրատի խնդրից եւ դորանից շատ վաղ, արդէն դիտուած է եւ հաստատուած¹. այն է՝ հայ պատմագիրը, բաց ի

1 Համեմատե՛ նոր Հայկու. Բուրբուլին, Առաջարան (Վենետիկ, 1836), նորայրի «Քննասեր», Բ., Հ. Յ. Տաշեանի Ուսումնասիրութիւնք Սողոմոն-Վալիսթեանի (Ազգ. Մատ. Ե. Վիեննա, 1892.), իմ հետազօտութիւնս՝ «Армянскій эпосъ» եւ այլն:

ուղղակի ազգային պատմութեան վերաբերեալ
 իւր մի քանի աղբիւրներից, ունէր իւր ձեռքին
 նաեւ ոչ սակաւ կրօնական, փիլիսոփայական
 եւ պատմական գրուածքներ հայերէն թարգ-
 մանութեամբ, որոնք նորան իբրեւ օժանդակ աղ-
 բիւր էին ծառայում՝ եւ յատկապէս ոճաբա-
 նական նիւթ՝ առանձին բառեր, դար-
 ձուածներ անգամ եւ հատուածներ մատակա-
 րարելով նորան, ինչպէս յիրաւի եղած են
 նորա համար Ս. Գրքի, Եւսեբիոս Աեսարացու,
 Կալլիսթենէսի, Փիլոնի, Գրիգոր Նազիանզացու,
 Գրիգոր Նիւսացու եւ ուրիշների հայ թարգմա-
 նութիւնները: Այսպիսի օժանդակ-աղբիւր եղած
 է Խորենացու համար եւ Փ. Սոկրատ:

Սոկրատ իւր Ե. գրքի 25^{րդ} գլխում պատ-
 մում է բաւական մանրամասն Մեծն Թէոդոսի
 պատերազմը բռնակալ Եւգինիսի հետ, որ՝
 սպանելով արեւմտեան Կայսր Աղենտինիանո-
 սին, տիրել էր Հռոմին: Կռիւր տեղի ունեցաւ
 Թէոդոս Կայսեր մասնակցութեամբ Գաղղիայում,
 ուր Բակուրիոս կայսերական զօրավարի քաջու-
 թեան շնորհիւ յաղթուեց բռնակալը եւ անձնա-
 տուր լինելով՝ սպանուեց զօրականներից կայսեր
 ոտների տակ: Այդ նկարագրութիւնը համարեա
 բառացի՝ ունին Մ. ու Փ. Սոկրատ, թէեւ եր-
 կրորդը՝ բաց ի դորանից, ներկայացնում է ըստ
 սովորութեան՝ իրեն յատուկ աննշան յաւե-
 լուածներ, որոնք այսու ամենայնիւ չեն կարող
 կասկածի ենթարկել նոցա հեղինակի անմիջական
 կախումը Մեծ Սոկրատից:

ԱՏաւասիկ Փ. Սոկրատի պատմածը.

“... Եւ հասեալ (Թէոդոս Այսեր) ի
 Գաղիայ յուրվք ի բարբարոսացն գան առ Թէո-
 դոս մարտակից լինել ընդ նմա ընդդէմ բռնա-
 կալին (Եւգինեայ) ... Եւ խմբեցաւ պարերազմ
 առ գետովն որ կոչի Փուիգդոն ... իսկ բարե-
 պաշտն Թէոդոս ետես պարտեալ եւ լքեալ
 զայլազգիսն, որ մարտակիցք նորա էին, ի մեծի
 հանդիսի լիեալ ընդէց լինին՝ ի գետին եւ
 մեծաւ հառաչանօք եւ արտասուօք յօգնութիւն
 կոչէր զԱստուած ... անդէն շօրացեալ եղեն
 ի վերն զօրութենէն շօր թագաւորին: Չի
 Բակուռիոս զօրավար թագաւորին ... պատա-
 ոէր զուազմ մարտին եւ դարձոցանէր ի քա-
 խոսք զմարտուցեալն. եւ բազում մահս եւ
 վիրաւորս առնէր ի խնամեացն: Բայց լինէր եւ
 այլ զարմանալիք. հող՝ ուժգին հարեալ ընդ-
 դէմ բռնակալին եւ զօրաց նորա եւ զնետս
 իւրեանց ի ձգողսն դարձուցանէր ... Չի Տէր
 էր, որ պատերազմէր ընդ բռնակալին, ընդու-
 նելով զթագաւորին զաղօթս ... Բնիկ-
 պար-բռնակալն: Չի ոչ էր հնար զնմա փախ-
 չել՝ ի հեղութիւն թագաւորին վստահացեալ,
 ընթացեալ յոտս թագաւորին անկանէր, աղա-
 չէր զփրկութիւն ... իսկ անդէն զինուորքն հա-
 տին զխմբիւն զբռնակալին Եւգինի: Եւ այսպէս
 բարձաւ չարն ի միջոյ եւ եղեւ խաղաղութիւն ...
 իսկ Առօրօստիոս, որ այսքան չարեաց պատ-

1 “Լինին” սխալ լինելու է՝ փոխանակ զինին, ինչպէս
 ունի եւ Մ. Սոկրատ:

ճառ եղել . . . փախուցեալ եւ ոչ հարացեալ
զերծանիլ ի հետամտիցն, ընդ ինքեան սուր
եղեալ «արախեցաւ շարն . . .» (էջ 479 — 483):

Խորենացին՝ նկարագրելով իւր Ք. գրքի
37^{րդ} գլխում Հայոց մեծ պատերազմը՝ Պարսիկ-
ներին առաջնորդող դաւաճան Մեհրու-
ժանի դէմ, Հայոց յաղթութիւնը՝ Մեծն
Թէոդոս կայսեր զօրքերի օգնականութեամբ,
եւ Մեհրուժանի սպանումը — այլ աղբիւրների
թիւում՝ օգտւում է եւ Փ. Սոկրատի վերո-
յիշեալ տողերից, թեթեւ փոփոխութեամբ
յարմարցնելով դոցա իւր պատմութեան ար-
տաքին, ձեւական մասերին:

« . . . Եւ իմքեցաւ պարտազմն ի դաշտին որ
կոչի Չիրաւ . . . Արդ իբրեւ ետես Մեծն Ներ-
սէս զայն ամենայն, ել նա ի կատար լերին Նպա-
տայ եւ ամբարձ զձեռս իւր յերկինս ի խնդրուածս
. . . Քննչեւ պարտեցաւ երկրորդն Ամաղեկ . . .
իսկ ի բախելն զմիմեանս . . . հող՝ սաստիկ
ի մերոցն կուսէ ընդդէմ պարսկականին
փչեալ . . . Եւ յարձակեալ Սպանդարատ (կամ-
սարական) եւ հերձեալ զխումբն . . . ի փա-
խուսոյ դարձուցանէր: Եւ այսպէս ի վերինն օգնու-
հանուրեմն զօրացեալ հասարակ զօրն Յունաց եւ
Հայոց, դիակամբք Բշնամեաց լցին զդաշտն
ամենայն . . . Բայց ամբարշտին Մեհրուժանայ
վիրաւորեալ ձին ոչ հարաց երագել ընդ փա-
խըստեայսն, որում աճապարեալ հասանէ սպա-
րապետն Հայոց Սմբատ: (Հետեւում է շամիւրի
ծանօթ պատմութիւնը:) Եւ մինչդեռ տաք էր

(շամփուրն) իբրեւ զհուր, եղ (Սմբատ) ի Գլխի
Մեհրուժանայ է- այնպէս սարակեցաւ շարն: Ե-
յայնմ հետէ խաղաղեցաւ երկիրն . . . :

Թէ արդարեւ խորենացու այս գլուխն էլ
միւս շատերի նման մի քանի աղբիւրից յօրի-
նուած մօզաիկ է, ուր Փ. Բուզանդ՝ թէեւ
կերպարանափոխուած, պատմութեան հիմքն է
կազմում, իսկ մնացեալները՝ երկրորդական պա-
րագաներ, — պարզ է առաջիկայ ցուցումներից:

Յիշեալ 37^ր գլխի ընդհանուր բովան-
դակութիւնը, պատմական եղելութիւնները, որ-
պէս եւ Յունաց Չահանափոխ շարն նկարագիրը ա-
ռած է Բուզանդից (Ե, 4, 5, 43), որ ի միջի այլոց,
բողորովին տարբեր է պատմում Մեհրուժանի
սպանումը, եւ այն՝ առանց խորենացու հովանաւ-
որեալ՝ Բագրատունի իշխանի մասնակցութեան:

Յունաց վիշապանիշ գրօշակների
նկարագիրը — “Բայց զվիշապացն ճանոսա՞ս
անափն քերանաբացո-նեամք ուռուցեալ ի փշմանէ
օդոյն . . . ” — առած է Գրեգոր Նազիանզացոց. —
“Վիշապացն անա-որ քերանաբացո-նեամք շնչեցեալք
եւ ձգմամբ փողփողեալք՝ ճանոսա՞վն խայ-
տաբղիտ անկուածովքն, հեշտալի միանգամայն
եւ ահաւոր տեսութիւն ” եւն: (Առ Յուլիանոս, Ա.
2^ր գր., Վիենն. Մխիթ. Nr. 217, թուղթ 182 բ:)

Արեգակի ճառագայթների ցոլումը
պղնձապատ վահանների վերայ — “իսկ ի ծագել
արեգականն ընդդէմ մերոց զօրացն, է պղնձապատ
վահանացն նշոյլ գլխաւոր փայլաբակին իբրե-
յամ- պոյ մեծէ եւ ի նոցանէ ի գուրս ոստչէին ի մե-

րոց նախարարացն քաջ զբահաւոր՝ որպէս
 Գայլաբախանց ծառագայլէ՛, — առած է Ս. Գրեթը.
 “Իբրեւ անտի արեգան ծայրս արձակէր, առ-
 Տասարակ է զբահաւոր պատենազէն պղնձապար
 զահանացն նշոյլէ զլէրաթէ՛ Գայլաբախէին, եւ ծառա-
 գայլէ՛ Տատանէին իբրեւ Գայլաբախանց Տրոյ:” (Ա
 Մակար. Զ. 39):

Աւելի արժանի է ուշադրութեան՝ Խորե-
 նացու փոխառութեան միւս դէպքը:

Ս. Սեղբեսարոսի (Ընդարձակ) վարքի հե-
 ղինակը՝ իւր գրուածքի սկզբում (էջ 698—
 699), նուիրում է մի հակիրճ, բայց գեղեցիկ նկա-
 րագիր այդ քահանայապետի հոգեւոր եւ բա-
 րոյական առաքինութիւնների, որոնց միայն ընդ-
 հանուր իմաստն է հաղորդում Համառօտ վարքը:¹

¹ Ահաւասիկ Փ. Սոկրատի (կամ՝ որ նոյնն է՝ Հա-
 մառօտ վարքի) նկարագիրը. “...այսպէս ի Քրիստոսի ըն-
 ծայեր ի քահանայութիւն վիճակս, որպէս եւ վայելէր:
 Եւ Գերազանցեալ եւ վայելչացեալ այրն ճանաչիւր
 ի ժառանգաւորս եկեղեցւոյն Հռովմայ. վերագոյն ըստ
 արդարութեան աւետարանին յառաջանայր յամենայնի՛
 պինդ հաւատով, եւ վարուքն (var. առաքինի վարուք) եւս
 պնդագոյն. բարեխորհ, ողջախոհ, սուրբ, մեկնեալ յամե-
 նայն իրաց շարաց. հեզաբարուք (var. հեզ բարուք) եւ
 խոնարհ սրաիւ, երկայնամիտ եւ մարդասէր, ահաւոր մե-
 ղուցելոցն, հրեշտակական դէմք, հրեշտակական եւս շարժ-
 մամբ եւ բարբառով, եւ յամենայնի զսրբոցն ունէր
 զնմանութիւն, որոց աշակերտեալն էր զճշմարտութիւնն ի
 Քրիստոս Յիսուս: — Յայտոսիկ լինէր վախճան հայրապե-
 տին Մեղիտեայ...:” (էջ 699: Տես եւ Տեսութիւն Սեղ-
 բեսարոսի պատմութեան, հրատ. Արժ. Զ. Բարսեղ Սար-
 գիսեանի, Վենետիկ 1893, էջ 7—8, — որից առել ենք եւ
 մեր յառաջ բերած յո՛ւնարէն բնագրի համապատասխան
 հատուածը:)

“Երեսնամեայ ահայ ամաց էր, յորժամ
 ի սրբոյն Մեղիտիագէ ի սարկաւազութեանն
 նախաձեռնարկեցաւ պատիւ ամենայնն ապա
 պատուով ուրախացեալ եւ բարեվայելչա-
 ցեալ +ան զբոլոր վիճակաւորսն: Ասան զի
 ամբարտաւանս-նի-ն եւ ճարդահաճոյս-նի-ն աւ ի
 նորա վարս արեղի գրանել ոչ ուրեք հարացին. այլ
 հեղ եւ բարիահամ եւ բարեխորհուրդ գուժ, եւ
 երկնայնոցն շարդարեալ սովորս-նեամբ, զին+ն բուրեց
 ցոցաներ. վասն զի գոյր արեւեամբ հրեշտակահան,
 քանի- տրամա պայծառացեալ, գործով սուրբ,
 ճարձով արտափայլեալ, սար[ ]սի-+ անճառ, խոր-
 հըրդակցո-նեամբ զեթ, հասարով ուղիղ, յոսով
 համբերողահան, սիրով անկեղծաւոր: Այլ վասն զի
 զբուրսն նորա զողորմ-նի-նսն ոչ ե՛մ բաւահան աւել,
 առ ի մասնաւորականսն նորա գործեցեալս քար-
 յոցեց զբանս: Ս. Միղղիագոսի եպիսկոպոսի
 առ Աստուած զգնացս առնելով...:”

Դնում ենք այստեղ եւ յոյն բնագիրը,
 որը բաւացի ճշտութեամբ՝ ստիկորէն փոխա-
 գրել է հայ թարգմանիչը իրեն լեզուին յա-
 տուկ եւ բնորոշ ոճով:

„ Η γὰρ ὑπερηφανεία, καὶ ἡ ἀλαζονεία
 ἐν τοῖς αὐτοῦ τρόποις χώραν ἔχειν οὐδαμῶς
 ἠδυνήθησαν. ἀλλὰ προσηνῆς καὶ αγαθοῦθελῆς,
 καὶ ταπεινόφρων ὑπάρχων, οὐρανίοις ἦθεσιν
 κεχοσμημένον ἑαυτὸν πᾶσιν ἐπιδείκνυεν; ἦν
 γὰρ τῇ θείᾳ ἀγγελοειδῆς, τῷ λόγῳ διαλάμπων,
 τῷ ἔργῳ ἅγιος, τῷ σώματι ἐρόωμενος, καὶ
 τοῖς ἦθεσιν ἄριστος, τῇ συμβουλίᾳ μέγιστος,

τῇ πίστει ὀρθόδοξος, τῇ ἐλπίδι ὑπομονητικός,
 τῇ ἀγάπῃ ἀνυπόκριτος. Ἀλλ' ἐπειδὴ, πάντα αὐ-
 τοῦ τὰ κατορθώματα, οὐχ οἷός τε εἶμι κατα-
 λέγειν, ἐπὶ τὰ μερικῶς πραχθέντα ὑπ' αὐτοῦ
 τρέψω τὸν λόγον. Τοῦ ἁγίου τοίνυν Μελτιάδου
 πρὸς τὸν δεσπότην Θεὸν τὴν πορείαν ποιησά-
 μενος...»

Միտ դներու է մանաւանդ առաջիկայ յոյն
 դարձուածներին. — τῷ λόγῳ διαλάμπων =
 “բանիւ որմայայծառայել”, — ἡ γὰρ ὑπε-
 ρηφανεία καὶ ἡ ἀλαζονεία ἐν τοῖς αὐτοῦ
 τρόποις χώραν ἔχειν οὐδ' αμῶς ἠδυνήθησαν =
 “Ասան զի ամբարտաւանութիւն եւ մարդաս-
 ճոյութիւն — է նորմ վարս տեղի քանակ ու
 — բէ+ կարացին.” — τῷ ἔργῳ ἅγιος =
 “գործով — բէ.” — Հետաքրքրական է եւ
 τῷ σώματι ἐβρώμενος = “մարմնով որմայ-
 լել”, թէպէտ ἐβρώμενος իսկապէս զօրեղ,
 ուժեղ է նշանակում (ճօննսմ), իսկ “արտա-
 փայլեալ” ձեւի համար գուցէ ἐκλάμπων կամ
 նման մի բառ սպասելու էր յոյն բնագրում
 ինչպէս որ փոքր ինչ ներքեւ յոյնի “ἐκλάμπειν”
 (էջ 35) հայր (Ը.Վ.) արդարեւ “արտափայլել”
 է թարգմանել (էջ 736): Նկատենք վերջապէս,
 որ Ընդարձակ վարքը ունի մի պարբերութիւն —
 “Երեսնամեայ ահայ ամաց էր... եւ բարեվայել-
 չացեալ քան զբոլոր վիճակաւորսն”, — որ
 պակասում է յոյն բնագրում (ըստ հրա-
 տարակութեան Արժ. Հ. Բ. Սարգիսեանի,
 էջ 7):

Հիմա դառնանք Խորենացուն: Սա՛ իւր
Գրքի 67^{որդ} գլխում «Փոխումն յաշխարհէ Սա-
հակայ եւ Մեսրոպայ երանելոյ», գլխաւորե-
լով այդ երկու մեծ մարդոց գործունէութիւնը,
տալիս է մեզ նոյն անձնաւորութիւնների բա-
րոյական պատկերը — համառօտ՝ Սահակի մա-
սին եւ փոքր ինչ ընդարձակ՝ Մաշտոցի մասին:
Արդ՝ վերջինիս նկարագրի մէջ ասանուհինք ասող
Քառացի փոխ է առել Խորենացին Սեղբեստրոսի
ընդարձակ վարքի վերոյբերեալ հատուածից՝
իրեն յատուկ ճարտարութեամբ յարմարցնելով
Հռոմի հայրապետին վերագրած բարեմասնու-
թիւնները Հայոց մեծ վարդապետին: — Պէտք
է միեւնոյն ժամանակ նկատել, որ փոխառած
հատուածը այնպէս սերտ եւ անանջատ կապա-
կցութիւն ունի ամբողջ 67^{որդ} գլխի հետ, որ
անկարելի է բաց թողնել այդ տողերը՝ առանց
զգալի կերպով վնասելու Մաշտոցի պատմու-
թեան հետեւողութեանը եւ նոյն գլխի ընդ-
հանուր բովանդակութեան: Ապա ուրեմն ուրիշ-
ներից յետ ժամանակի ներմուծուած համարել
նորան բնաւ կարելի չէ:

Ահա՛ եւ Խորենացու հատուածը:

«...Եւ զկնի վեց ամսոց անցելոյ, յերեք-
տասանն մեհեկանի, եւ երանելին Մեսրոպ փո-
խեցաւ յաշխարհէ ի Աղարշապատ քաղաքի.
գերազանցեալ ասն զամենայն, որք զայնու
ժամանակաւ էին առաքինիք: Քանզի ասքառ-
ասանուհին է ճարդահաճուհին ի նորա (var.
երեք օրինակ՝ աս ի նորա) վարս արեղի գրանել

երբէք ոչ կարացին. այլ հեղ է լաւահամ է-
 քարեխորհո-րդ գուճ, է- երկնայնոցն շարդարեւ
 սոճորո-նեամբ՝ զինն քուրից ցո-ցաներ: Վասն զի
 գոյր արեւելեամբ հրեշտակական, մտօք ծննդական,
 քանի-տ պայծառ, գործով ժուժկալ, մարմնով ար-
 արաճայլեալ, սարասի-տ անճառ, խորհրդակցո-նեամբ
 Տեժ, հասարով ուղիղ, յասով համբերող (var.
 Լամբր. — համբերողական), սիրով անկեղծա-որ,
 ուսոցանելով անյանջրոյն: — Այլ վասն զի զքուր
 ուղղո-նի-նս նորա ոչ քառական է՞ ասել, ի հան-
 գիստ նորա նշխարացն դարձո-ցից զքան: Որպէս
 լուայ ի բազմաց...» (Խոր. Պատմ. Հյ. Վենե-
 տիկ, 1865, էջ 270—271.)

Այստեղ արժանի են մտադրութեան —
 Խորենացու «գերազանցեալ» բառը, որ գտնում
 ենք Սեղբեստրոսի Համառօտ վարքի համապա-
 տասխան հատուածում եւ որը նախադասել է
 հայ պատմագիրը՝ Ընդարձակ վարքի «բարե-
 վայելչացեալ» ճապող ձեւին. — «մարդա-
 հաճութիւն» կարճ ձեւը՝ փոխանակ հայ թարգ-
 մանութեան «մարդահաճոյութիւն». — «եր-
 բէք ոչ» կամ դիտմամբ փոխուած է «ոչ
 ուրեք» (οὐδαμῶς)-ի տեղ, եւ կամ յետոյ

1 Եթէ Հ. Մեսրոպ առարկէ, թէ «գերազանցեալ»ը
 Փ. Սոկրատն է առել Խորենացուց՝ հետեւելով սորա «մեծ
 եւ անպայման հեղինակութեան», — մենք կը հարցնենք՝
 ինչո՞ւ հապա նա, Փ. Սոկրատը, բոլորովին անտես է անում
 իւր համար «կանոնական նշանակութիւն», ունեցող հայ
 պատմագրին եւ այնպիսի կարեւոր կէտում, որպէս Մաշ-
 տոցի (կամ որ նոյնն է, Սեղբեստրոսի) հրաշալի նկա-
 րագիրն է:

սրբագրուած ընդօրինակողներինց. — «մտօք
 ծննդական» չունի ընդարձակ վարքը (եւ ոչ
 Համառօտը), որովհետեւ նա՝ ինչպէս տեսանք,
 չկայ եւ յոյն բնագրում. իմ կարծիքով, այդ՝
 խորենացու յաւելցրածը պէտք է լինի, որին
 յատուկ են նման դարձուածներ, օրինակ՝ «մտաց
 ծննդականութիւն» (Պատմ, Հ. Ա. 3). —
 «բանիւք պայծառ» ակներեւ է, որ կոկուած է
 «բանիւ տրամադարձացեալ» բառացի տգեղ
 թարգմանութիւնից (διαλάμπων), որ անշուշտ
 ներհակ էր եւ խորենացու կիրթ ճաշակին եւ՝
 ընդհակառակը, սովորական եւ ընտել ըն-
 դարձակ վարքի յունամոլ թարգմանչին: Հմմտ.,
 օրինակի համար, եւ «տրամափախուստ» կազ-
 մութիւնը, էջ 693. — «գործովք ժոժիւլ»
 նպատակով փոխակերպած է (— Յոյնի եւ հայ
 թարգմանչի «τῶ ἔργῳ ἁγίῳ» =) «գործով
 սուրբ» ձեւինց: — Գարձեալ՝ խորենացու
 «ուսուցանելով անձանձրոյթ» չունի ընդարձակ
 վարքը (եւ ոչ Համառօտը), որովհետեւ՝ ինչ-
 պէս տեսանք, նա չկայ եւ յոյն բնագրում. այդ
 դարձուածը՝ ինձ թվում է, փոխ է առել խորե-
 նացին Փոքր Սոկրատից, որ գործ է ածում նոյն
 խօսքերը վերաբերութեամբ Յովհանն Ոսկե-
 բերանին. տես էջ 498 — «անձանձրոյթ
 յուսուցանելն»: — Ընդարձակ վարքի «Այլ
 վան զի զբուրան նորա (Սեղբեստրոսի) զուղ-
 լի-նան ոչ է՛ բաւական տեւ, առ ի մասնաւորա-
 կանսն նորա գործեցեալս դարձոյնց զբանս» —
 փոխուել է խորենացու մօտ՝ «Այլ վան զի զբուր

«դղու-Նի-նս նոր» (Մաշտոցի) «չ բա-ական է՞
 ...ել, ի հանգիստ նորա նշխարացն դարձն-ցից
 շքան» : — Վերջապէս այն հանգամանքը, թէ
 Ընդարձակ վարքի մեզ հետաքրքրող հատու-
 ծում կայ մի պարբերութիւն՝ «Երեսնամեայ
 ահայ ամաց էր... բարեվայելչացեալ Կան
 զբոլոր վիճակաւորսն», — որ պակասու-ժ է
 յոյն Բնագրու-ժ, եւ՝ ընդհակառակը, նկատվում է
 Խորենացու փոխ առած տողերի մէջ՝ «գերա-
 զանցեալ Կան զամենայն, որ զայնու ժամա-
 նակաւ էին առաքինիք», — մեր կարծիքով
 ցոյց է տալիս ականերեւ կերպով հայ պատմագրի
 «դղու-Նի-նս նոր»-ն իսկու-ժը ներկայ, մեր ձեռքը
 հասած Սեղբե-տրու-ի Ընդ-ըն-ի վեր-ի հայ Բնագ-
 րու-Նի-նս, որ՝ համաձայն գրչագիրների յիշա-
 տակարաններին, Աբաս Գրիգոր Զորոյփո-
 րեցու ձեռքով է կատարուել 678 թուականին :

Գառնալով այն խնդրին, թէ Խորենացին,
 ինչպէս տեսանք, իւր պատմութեան ընթացքում,
 նոյն իսկ համառօտ նկարագիրների մէջ, յիրաւի,
 սիրում է օգտուել այլ եւ այլ բովանդակու-
 թեամբ բոլորովին տարբեր աղբիւրներից՝ քա-
 ղելով նոցանից կարճ ու ազդու ասացուածներ,
 — դորա փայլուն ապացոյցը կարող ենք գտնել
 նոյն 67^ր գլխում : Ս. Սահակի նկարագրում
 Խորենացու մէջ բերած գեղեցիկ ասացուածը —
 «պատու-եաց (Սահակ) զպատիւն, պատիւ-եաց է
 հոշնականէն¹, փոխանորդեաց զիւնս» ամբողջապէս

¹ Խորենացու «ի կոշնականէն» ըստ երեւութիւն
 սխալմամբ է առաջացել գրչագիրներում՝ փոխանակ «ի

առած է Գրիգոր Նազիանզացու մի ճառի հայ թարգմանութիւնից. «...Եղիցուք մաքուր Արարչին, պարուհացուք զպարկերն, պարկաւեացուք է ինչ՝ ճանէն, փոխադրեսցուք¹ զկեանս», : (Տես «ի բանս եւ ի հաւասարեցուցիչն», 2^ա գր. Վիենն. Մխիթ. Nr. 217, թղթ. 171^բ :)

Նոյն իսկ Ս. Մաշտոցի վերը յիշած նկարագրից մի քանի տող յետոյ՝ Խորենացին իւր «զպարկեշտն զայն մարմին եւ նախ քան զճանն իւր լիւլ է Բեւեւ-Լիւն», աջող նմանութիւնը քաղում է դարձեալ Գր. Նազիանզացու ճառերից. «մանր ոսկերք եւ նախ քան զճանն իւր լիւլ է Բեւեւ-Լիւն», : (Տես Նորայր, Քննասէր, Բ, էջ 11 :)

Եւ այսպիսի ծաղկաքաղը մանաւանդ թարգմանական գրուածքներից, ինչպէս վերը նկատեցինք, Խորենացու սիրածն է, նորա բնորոշ մատենագրական եղանակն է, որ տեսնում ենք նորա Պատմութեան համարեա ամէն մի երեսում, — այն է՝ Հայերին ամենեւին վերաբերութիւն չունեցող, բայց որ եւ է կողմից հետաքրքրական նկարագիրները, ասացուածները անգամ եւ կարճ դարձուածները յարմարցնել իւր հայրենակիցներին, իւր նկարագրած անձնաւորութիւններին :

Կոչմանէն, ինչպէս ունի եւ Գր. Նազիանզացու բնագիրը՝ «ἡ κλήσις» ինչ-ճ : Տես նոյն ճառի բնագիրը Migne, Patrolog. T. XXXV, p. 1050 :

¹ «Փոխադրեսցուք զկեանս», բառացի բնագրի «μεταδώμεθα τὴν ζωὴν» է. Խորենացին գիտմամբ, թէ անգիտակցաբար, «փոխադրել», է փոխել, որ տարբեր նշանակութիւն ունի :

Այսպէս՝ Եւսեբիոս Աեսարացու Քրոնիկոնի հայ թարգմանութեան մէջ գտնուած աւանդութիւնը Տէրմոնի որդու Մեծոնի Տրովադացուց Պրիամին օգնութեան գնալու եւ այնտեղ Հելլէններից սպանուելու մասին, — հայ պատմագիրը առանց այլ եւ այլի վերագրում է հայ Ջորճայրին: — Կալլիսթէնի հայ թարգմանութեան մէջ բերած Գարեհի ու Աղէսանդր Մալեդոնացու նկարագիրը՝ Պարսիկների յաղթուելուց յետոյ, Խորենացին պատշաճեցնում է հայ Արշակունի Երմանդին եւ Արարշէսին: — Բ. Մակաբայեցոց գրքում յիշուած ալեզարդ եւ առաքինի Եղիշուր Հրէի նկարագիրը, որպէս եւ Սողոմոնի Առակների մի երկու ասացուածները, Խորենացին յարմարցնում է Սթասթաֆրաստանոն, եւ այլն եւ այլն: Նոյն ուղղութեան շնորհիւ՝ հայ պատմագիրը օգտուել է եւ Սեղբեստրոսի Ընդարձակ վարքից՝ Սեղբեստրոսի նկարագիրը Մալեդոնացին յարմարցնելով:

2.

Անցնինք Սոկրատի հրատարակչի երկրորդ եզրակացութեան:

Արժ. Հ. Մեսրոպի ապացոյցների տարօրինակութիւնը այն է, որ՝ հայ պատմագրի վարկը պաշտպանելու համար, նա սովորաբար մատնացոյց է անում «մեր ձեռքը չը հասած» «ղբի-ընէր», մի կողմ թողնելով բանաւոր պատճառները եւ աւելի հաւանական երեւոյթները: Խորենացին՝ նորա կարծիքով, օգտուել է Սեղբեստրոսի

Վարդի «մեր ձեռքը չը հասած», հայ թարգմանութիւնից. — Խորենացին օգտուել է Ագաթանգեղի Պատմութեան նոյնպէս «մեր ձեռքը չը հասած», մասերից՝ Մ. Կոստանդիանոսի հրաշալի դարձի, Ս. Նունէի եւ այլոց մասին:

Ս. Սեղէտարի Վարդի «մեր ձեռքը չը հասած», մի այլ (երրորդ) հայ թարգմանութեան ենթադրութիւնը այնքան անհիմն է թվում մեզ, որ մենք աւելորդ ենք համարում դորա վերայ երկար կանգ առնել: Խնդիրը այստեղ երրորդ կամ չորրորդ թարգմանութեան հաւանական լինելու մասին չէ. Խորենացու Պատմութեան մեզ հետաքրքրող հատուածների նմանութիւնները բոլորովին համաձայն են յիշեալ Վարդի երկու մեզ հասած հայ թարգմանութիւններին. մենք այդ տեսնում ենք, մենք շօշափում ենք, որովհետեւ դորա մեր առաջն են դրուած եւ մենք միջոց ունինք համեմատելու, դոցա եւ ստուգելու: Բայց ի՞նչ կարելի է ասել մի երրորդ թարգմանութեան մասին, որի գոյութիւնը աւելի քան կասկածելի է. եւ ի՞նչպէս կարելի է լուրջ կերպով հիմնուել այդպիսի երեւակայեալ գրուածքի վերայ, որպէս անում է Հ. Մեսրոպ: Մենք կարծում ենք, որ վիճելի խնդիրը լուծելիս՝ կարելի չէ դիմել նոյնչափ եւ աւելի վիճելի ու կասկածելի պարագաների, որից միայն մթութիւն եւ ամէն տեսակ շփոթութիւն կ'առաջանայ, այլ հիմնուելու է կարելոյն չափ հաստատուն կռուանների վերայ, որպէս զի դոցանից հետեւցրած եզրակացութիւններն էլ կա-

րելոյն չափ մօտ լինէին ճշմարտութեան կամ՝
գէթ հաւանականութեան: Քննադատը այս միշտ
պէտք է ունենայ ի նկատի:

Ագաթանգեղի վերաբերմամբ դիտելու է, որ
Խորենացու Բ. գրքի 83 եւ 86 գլուխների վեր-
ջում յիշածը — «որպէս (համառօտ) ուսու-
ցանէ քեզ Ագաթանգեղոս», — տեղիք է տուել
բռնազբօս մեկնութիւնների: Այդ երկուսից՝ ա-
ռաջին գլխում Խորենացին վկայութեան է կո-
չում Ագաթանգեղին՝ իբրեւ «դէ-ւոյն իւր
պատմած առասպելի (եղեփանդական բորո-
տութեան եւ անմեղ մանուկների արեան մէջ
լուացուելու մասին), որ մի միայն Սեղբեստրոսի
Վարքն է հաղորդում, — այլ նախ՝ առ հա-
սարակ նոյն 83^{րդ} գլխի ընդհանուր բովանդա-
կութեան, այն է՝ Աոստանդիանոսի թագաւորա-
նալու, Խաչի յաղթութեան նշանը նորան երեւա-
լու, ճշմարիտ Աստծուն հաւատալու մասին, եւ
մասնաւորապէս նոյն գլխի վերջին նախա-
դասութեան. — «զբռնաւորսն ամենայն
բառնալով Աստուծոյ յերեսաց նորա (որպէս հա-
մառօտ ուսուցանէ քեզ Ագաթանգեղոս):»

Եւ իրօք, Հայոց Գարձի հեղինակը իւր
ձեռն գլխում համառօտ պատմում է Աոստանդիա-
նոսի թագաւորանալը, ճշմարիտ Աստծուն հաւա-
տալը, Խաչի յաղթութեան նշանը երեւալը եւ
եկեղեցի ու վկայարաններ շինելը՝ մասնաւորա-
պէս շեշտելով «պիղծ եւ անօրէն», Գիողղի-
տիանոս, Մարտիանոս, Մաքսիմիանոս,
Ղուկիանոս եւ Մաքսիմիանոս հեթանոս

Թագաւորների եւ բռնակալների «ի միջոյ ջըն-
ջելու» մասին: Բոլորովին ի զուր է ուրեմն
Ագաթանգեղի «մեր ձեռքը չը հասած» մա-
սերի վերայ յոյս դնելը. հրաշքներին շատ
հակամէտ Հայոց Գարձի պատմիչը՝ լորս երես
նուիրելով իւր գրուածքում նաեւ Աոստան-
դիանոսի դարձին, եւ ոչ մի խօսք չէ ակն-
արկում Խորենացու նկարագրած նոյն կայսեր
հրաշքի մասին, որը հարկաւ առիթ կ'ունենար նա,
Ագաթանգեղ, յիշելու՝ գէթ համարօտ, եթէ ի-
մանար եւ կամենար յիշել:

Պէտք է ասել, որ նոյն այդ ճիւղ գլխում
չէ էլ նշմարվում որեւէ հետք գրուածքի ընդ-
հատման, կրճատման կամ աղաւաղման:
Իսկ ենթադրել, թէ այդ գլխից զատ՝ Ագաթան-
գեղ նուիրած է եղել Աոստանդիանոսի դարձին
«յլ պարտօնիւն», որ իբր թէ «մեր ձեռքը չէ
հասել», մեր կարծիքով՝ կատարեալ կամայա-
կանութիւն է:

Աերջապէս, Խորենացու նոյն 83^{րդ} գլու-
խում գործածած մի քանի բնորոշ բառերն ու
դարձուածները — օր. «որդիացեալն» (Աոս-
տանդիանոս), «յառաջաբերեալ», «մարդա-
սիրել» — ընդհանրապէս անսովոր լինելով ի-
րեն՝ Խորենացու ոճին, օտար են միանգամայն
եւ Ագաթանգեղին եւ՝ ընդհակառակը, յատուկ
եւ ընտել Մ. եւ Փ. Սոկրատին եւ նոցա կից՝
Սեղբեստրոսի ընդարձակ եւ Համառօտ վարքե-
րին: (Հմմտ. էջ 8, 166, 763, 766:) — Այս
է պատճառը, որ Խորենացու հաղորդած առաս-

պելի նկարագրութեան քառացի նմանութիւնները յատկապէս Սեղբեստրոսի Ընդարձակ եւ Համառօտ վարքերի հետ՝ այլապէս կարելի չէ մեկնել, եթէ ոչ հայ պատմագրի փոխառութեամբ. խորհնացին օգտուել է անշուշտ այդ երկու վարքերին եւ՝:

Որպէս զի այդ մասին էլ տեղիք չը տրուի որեւէ տարակուսանքի, առաջ կը բերենք խորհնացու 83^{րդ} գլուխը՝ զուգընթացաբար Սեղբեստրոսի Ընդարձակ եւ Համառօտ վարքերի հետ, նորադէրով նշանակելով փոխառած բառերն ու դարձուածները հայ պատմագրի եւ իւր աղբիւրների համապատասխան հատուածներում, եւ շղագրով նոյն վարքերին միայն յատուկ համանման մասերը:

1 Իմ «Армянский Диоск» հետազոտութեանս տպագրութեան ժամանակ՝ շունենալով ձեռքիս Սեղբեստրոսի Ընդարձակ վարք ամբողջութեամբ, ենթագրեւ էի (էջ 24), թէ խորհնացին իւր 83^{րդ} գլխի համար օգտուել է յատկապէս Փ. Սոկրատից: Այժմ՝ Սոկրատի լիակատար հրատարակութիւնը ըստ տեսնելուց յետոյ, ձեռնհաս եմ աւելի ընդլայնելու իմ առաջին եզրակացութեանս շրջանը:

«... Ընդ նոյն աւուրս
Լինին հարսանիք եւ
Մտնիմանս Գրգռի
Գիւղիկի Գրգռի
Կամեղայ, Գրգռի
Նմա Կոտանդիանս
Կեանքի, Գրգռի
Քաղաքի Գրգռի, որ
Ոչ էր ի Գրգռի
Գրգռի, այլ շի-
Ղիկայ Կոտանդիանս
Այս Կոտանդիանս
Բարեկամացեալի հար-
սանիսն ընդ Տրգատայ
մեր թագաւորի: Եւ
յետ ոչ բազում ամաց
մեռեալ Կոտանդի, փո-
խանորդ նմա առսքէ
Գիւղիկեալիսն զնորին
որդի եւ զիւր Գրգռի-
ցիաւն Կոտանդիանս:

«... Յայտոսիկ ապա ժամանակս՝ Կոտանդի
տան՝ հայր Մեծին Կոտանդիանս թա-
գաւորի զոլով տակաւին տրիբունոս եւ զաւ-
րաւոր յոյժ, եկն ի Հոսիմայ առ ի պա-
տերազմ Սարմատացոց: Եւ յաղթել եւ
զարծնաւ անգրէն էջ ի պանտոկոնոս ու-
րուսն, յորում էր աղջիկ մի յոյժ գեղեց-
կակերպ, անուն շեղինի, նմա արփացեալ
Կոտաս, ննջեաց ընդ նմա... Եւ հասեալ
ի Հոսիմայ յաղթութեամբ թագաւորեաց:
Եւ առ իւր կին զԳրգռի Կոտանդիանս
թագաւորի, յորմէ ունէր որդի անմիա...
եւ խորհուրդ արարեալ ընդ սինկղիստոսին
յաղագոս գտանելոյ մանուկ գեղեցկակերպ
եւ իմաստուն, բայց որք, ամէլ զնա ի պա-
ղանն զի ի ձեռն երանաց իմոց զնա հանեալ
որդի կոչեցից... Եւ զայս ասացեալ, ոչ
գիտէր զառ ի Կոտանդիանս մանուկն ի
պանդոկոնոզ առ ի շեղինայ, եւ անուն ման-
կանն Կոտանդիանոս: (Հեռեւում է ման-
կան գանելու մանրամասն պատմութիւնը,
էջ 210—13):

Իսկ թագաւորին հաւանեալ... եւ ի
խնդութեան եղեալ, գիւղիկայ զմանկամբն

«... Ընդ ժամանակս ընդ այնոսիկ Կոտանդիանս
տաս տրիբունոս զոլով եւ զորաւար եւ յաղ-
թողի պատերազմին Սարմատացոց, զար-
ծաւ բազում աւարաւ եւ երեւելի փառօք:
Եւ եկեալ ի քաղաքն ի պանտոկի եւ ան-
սեալ աղջիկ մի գեղեցիկ, իմաստուն, կա-
մեցաւ ննջել ընդ նմա ի գիւղիկին... Եւ հա-
սեալ ի Հոսիմայ թագաւորեաց բազում եւ
երեւելի փառօք: Եւ առ իւր կին զԳրգռի
Կոտանդիանս թագաւորին, յորմէ եղեւ
որդի անմիա... Եւ արար խորհուրդ ընդ
սինկղիստոսին, որ խորհրդական կոչի, զի
զացի մանուկ մի իմաստուն գեղեցիկ յոր-
դեգութեան, որպէս թէ առ ի շեղինայ
մանեալ... (Հեռեւում է մանկան գանելու
մանրամասն պատմութիւնը, էջ 210—13):

Ուրախութեամբ ուրախ լինէր... եւ
գիւղիկայ արկեալ համբուրէր զորդին... եւ

Սա յառաջ քան ըզ-
թագաւորելն, մինչ
դեռ կեանք էր, ոչ
որեւ ի մարտն եւ
որդո՞հաւանք մեծաւ
նշխարաւ, եւ ի յա-
նախապէս իմացա-
րէնքն, յիշխից պարու-
նակեալ գրով VAR. աս-
տեղք աստեղք) ասէ.
Այսո՞ւ յաշխիւ. զոր

Կոտանտինոսի, եւ... նախածննեաց զնա
ի կայսերական պատիւ:

Յայնմ փամանակի Լինի մարտ պա-
անբազմի առ Բիւզանդացիս: Կոստանդինոս
կայսր պատանեակ գոլով եւ առեալ նու-
մբն ոչ սակաւ, սպառազինի հակառակ
Բիւզանդացւոցն... Իսկ Բիւզանդացւոցն
տեսեալ զնա ուրբով, գուժարեցան գար-
չեալ տալ արտերազմ առ փառին: Եւ
Կոտանտինոս կայսր էր արբեալ եւ յոյժ
փրփրեալ: Տեսնէ ապա ի զԲիւզանդացիս յայնմ,
յորում նշխար, տեսնէ ակնբերեակի յիշխո-
րաւ փամանակն եւ գեղատախտաւ ունեւով
փերնափէ * յարեղաց * այսո՞ւ յաշխիւ: Իսկ
նորա յարուցեալ եւ յիշեալ զտեսեանն,
ի կնիւթն զնա եղեալ, կռիւ զքուրմն ճե-
թանսաց եւ հարցանէ զնսա. թէ որ
Աստուաց է նշանս այս: Որս նորա ասն.
նշանս այս ոչ է որոց ի փրայ երկիւ ա-
տուածց, այլ որ Եսէիկից գոյ Աստուած.
Քան զի կաշխիւ մեծ քան զԵսէիկս է,
զորս մեծ պաշտեմ... Հաւանեալ ապա
կայսրն Կոստանդինոս առ ի բռնցն հե-
թանսաց... հրամայաց արեւելք զարկի
կաշխիւ սու զուրկիս հան-
հարսն սու զուրկիս հան-
հարսն սու զուրկիս հան-

տեսեալ զառաջարկն. թիւն պատանեակն Կո-
տանդինոսի թագաւորին եւ սիւնկոտոսին
նախածննն զնա ի կայսերական պա-
տիւ...:

Եւ յեա այսր ամենայնի Լինի մարտ
ընդ Հովակիմացիսն եւ ընդ Բիւզանու-
ցիս: Եւ առաքէ թագաւորն Կոտանդին
զորդին իւր Կոստանդինոս ընդդէմ նոցա
ի պատերազմ բազում զօրք, եւ յաղթա-
հարեցին Բիւզանդացիքն զզօրսն Կոտան-
դինոսի: Եւ յոյժ արբեալ եւ տարակու-
սեալ հոգայր, թէ զինչ արտացէ առ փա-
ռին ի պատերազմն: Եւ արամեալ նշխար,
եւ տեսնէ ի տեսեալն զԲիւզանդացիս
աստանան (VAR. արեղաց նշան) իւրի,
եւ բան զի ասէր յու մեմէ: Չայս նշանս արա-
րեալ առաջի, յաղթեա պատերազմից եւ այլ
մարտից: Եւ ի կնիւթն զնա զարթեալ եւ
կռիւց անդէն փողաղակի զքուրմն ճե-
թանսաց եւ պատմեաց նոցա զտեսիւն եւ
ասէ ճնոսա. որոյ Աստուոց է նշանս այս...
Եւ ասն, ոչ է նշանս այս մեր աստուածցն,
այլ կաշխիւն քրիստոսի... Եւ հաւատաց
կայսրն Կոստանդինոս եւ հրամայեաց
արեւելք զօրկալ կաշխիւ, որպէս ցուցա-
նալ ի տեսեանն: Եւ եղեւ ի փողիւն պա-
տերազմ սաստիկ, եւ հրամայեաց զնշան

Թանուսաց... հրամայեաց... զորքսուպ խաշին, որպէս ցուցաւ... Եւ եղև ի վաղիւն պա- տերազմ սաստիկ, եւ հրամայեաց զնշան

Գերձ որ ի նմա... աստեղականն վերնագրու- թեամբ եւ տանել առաջի նորա: Եւ երբորդ անգամ ճակատեալ պարելու յաջիւնաց, ի Բիւզանտուսըն առեալ զամենայն տեղիս նոցա...:

Եւ արարեալ Դիոկղետիանոսի թա- գաւ որի անջիւնան, կոչէ ի միասին գուժարեալ զսինկղիտոսն... ասելով. Երբ սինկղիտոսիս, պարտ է համարձակութեամբ առաջի ձեր ասել վասն Կոստանդինոսի կայսեր, որչա՞նչ Կոստոյ թագաւորն յառաջիկայ... Կարաւոր յաղթող եւ մարտիկ... Կասմի՞մ ահա զնա քեզ քեզայոցոցանել է քոստոյ իմ Մատիֆինոս... Եղէն ապա հարանի՜տ Կոստանդինոսի եւ Մատիֆինոսի զուարթապէս եւ գերապայծառարար... Յայնժամ նհաս զըրց առ Կոստանդինոս վասն վախճանին Կոստոսոյ չաւր իւրոյ ի հոռվիմ եւ երթեալ յաջորդեաց զթագաւորութիւն նորա:

Իսկ կին նորա վերգովեաց զնա հակառակ քրիստոնէից... Ուստի Ս. Սիրքեստրոսի բաց- որոշեալ ի քաղաքէն՝ յասացեալ Սերապ- տինոսին լերին... Իսկ Կոստանդինոս թա- գաւոր զՄատիֆինոս Դիոկղետիանոսի քոստոյ ունելով կէն, զքաղաքս ի քրիստոնէից սա- տակէր, եւ ինքն ապա եղի՜ր Կոստանդինոս թագաւորն ըստ քրիստոնէակաւ յարարեցաւ:

Եւ զորքսուպ խաշին, որպէս ցուցաւ... Եւ եղև ի վաղիւն պա- տերազմ սաստիկ, եւ հրամայեաց զնշան

[Հմեալ վերոյցերեալ հատուածը. «Ընդ նոյն առարս լինին հար- առնի՜տ եւ Մատիֆինոս, որպէ՛ն Դիոկղետիանոսի ի Սիկովիդայ, քեռոսյա- նալով նմա Կոստան- դինոսի ի տալիս, որչ- ա՞նչ Կոստոյ թագաւորն յառաջիկայ... Եւ յետ ոչ թագու՞մ ամաց մե- աեալ Կոստանդ փո- խանորդ նմա առաքէ Դ. զնորին որդի եւ զիւր որպէ՛ն ապա Կոստան- դինոս...»]

Բայց յետոյ հրապո- յեալ է Բնագին իւրմե Մատիֆինոս (var. Մա- քսինտեայ), է քոստիֆին Դիոկղետիանոսի, յա- բոյց հաւաքանա էի-

Իսաչին կայսրն Կոստանդիանոս առաջի իւր եւ զորացն մտանել է մարտն: Եւ իբրեւ խմբեցաւ մարտն, պարտեցաւ Մաքսինտիանոս եւ զօրք իւր Բիւզանտուսըն... եւ առ աւար թագու՞մ եւ զաշխարհն յինքն գրաւեաց...:

Եւ տեսեալ Դիոկղետիանոսի ամազարտի զյաղթող նահապետութիւն Կոստանդինոսի կայսեր, խորհուրդ արարեալ ընդ սինկղիտոսին, քեռոսյոցոցանելով շքոստոյ իւր Մատիֆինոս... յարգարէին զհարանի՜տ ըստ օրինի թագաւորաց գերապայծառ եւ առա- տարար. եւ թագու՞մ փառօք մեծարեաց զըր- րեայիւնն իւր եւ զթագաւորութիւնն եւ զամենայն ինչս նմա խոստացաւ տալ...:

Ապա չաւանելո համբաւ մահու Կոստանդինայ չոր Կոստանդինոսի կայսեր: Եւ առեալ զկին եւ զօրս իւր զնացեալ էին ի հոռվիմ եւ թագաւորեաց փոխանակ չորն իւրոյ ի հոռմ...:

Բայց հրապո՞րեալ է Բնագին իւրմե (var. իւրմե) Մատիֆինոս է քոստիֆին Դիոկղետիանոսի եւ արար հաւաքանա էի զիւրոս Կոստանդիանոս ի ձեռն կնոջ իւրոյ պարտեալ եւ քաղաքս եղէն Վայտ եւ խոստովանողք, արհամար- հելով զչար տանջանս եւ զմահս... Վասն որոյ... Սիրքեստրոս հայրապետն առնու- զու խո եկեղեցւոյն եւ խոյս տայր յանապատ

տեղի ի Սերապիոն լեանն ... Յայնժամ
 եղևի՞մա՞նք ի զմեզնս թողուցին զհոգիս ի
 թագաւորին Կոստանդիանոսի ապականելի,
 որպէս ի խրատ նմա առ ի Մատուճոյ
 լիեալ. վասն որոյ արկիւիւան խախտութիւն
 արկաբարեւն քիչիկ սուրբոցն օգնել, օն անդր,
 եւ ոչ Պարոյն եւ Հայոց: Եւ նա տարակու
 սեալ արամք: Ըզանային Բարսիլոնիս
 Տրապիզունաց յաւիցաբանաց զնորս
 շատ մեհեմէրէն Լեւոնալ զէբ արեւոյ
 զանձն եւ այնպէս առաջանալ ասին: Եւ
 անդէն զարկալակի ասարցան գինուորք
 թագաւորին ընդ աշխարհն ամենայն, ժողո
 վել մամուլն ամենայն անջատեալս ի ճնո
 զացն ի տամար մեհեմէրն առ ի զնորս
 աղան: Եւ հորն զին մանկանցն եկեալ
 լային եւ աշխարհին զմահ մանկանցն: Եւ
 Լեւալ թագաւորն զճն կոծոյ եւ աշխա
 րանաց ասէ ցմերձակայն. զննէ է այս զոր
 Լեւա. եւ ասեն. մարք տղայոցն որ առ ի
 զնորսն ժողովեցան մարտն զթով աղե
 խառնեալք ... Եւ զղջացաւ թագաւորն եւ
 ետց զանայնս եւ ասէ. քաւ մեղի ինչ
 խոսկալեղ զմանկունս անմեղ սորունրս ճնո
 զանցն ի մահ, թեպէտ եւ ի մահ ճգէ զիս
 արտ բորտոս թեանս եւ անբեղիւն քաւ ...

Սէրապիոնի տեսանիւթ

Սիրապիոնի տեսանիւթ
 ի զմեզնս թողուցին զհոգիս ի
 թագաւորին Կոստանդիանոսի ապականելի,
 որպէս ի խրատ նմա առ ի Մատուճոյ
 լիեալ. վասն որոյ արկիւիւան խախտութիւն
 արկաբարեւն քիչիկ սուրբոցն օգնել, օն անդր,
 եւ ոչ Պարոյն եւ Հայոց: Եւ նա տարակու
 սեալ արամք: Ըզանային Բարսիլոնիս
 Տրապիզունաց յաւիցաբանաց զնորս
 շատ մեհեմէրէն Լեւոնալ զէբ արեւոյ
 զանձն եւ այնպէս առաջանալ ասին: Եւ
 անդէն զարկալակի ասարցան գինուորք
 թագաւորին ընդ աշխարհն ամենայն, ժողո
 վել մամուլն ամենայն անջատեալս ի ճնո
 զացն ի տամար մեհեմէրն առ ի զնորս
 աղան: Եւ հորն զին մանկանցն եկեալ
 լային եւ աշխարհին զմահ մանկանցն: Եւ
 Լեւալ թագաւորն զճն կոծոյ եւ աշխա
 րանաց ասէ ցմերձակայն. զննէ է այս զոր
 Լեւա. եւ ասեն. մարք տղայոցն որ առ ի
 զնորսն ժողովեցան մարտն զթով աղե
 խառնեալք ... Եւ զղջացաւ թագաւորն եւ
 ետց զանայնս եւ ասէ. քաւ մեղի ինչ
 խոսկալեղ զմանկունս անմեղ սորունրս ճնո
 զանցն ի մահ, թեպէտ եւ ի մահ ճգէ զիս
 արտ բորտոս թեանս եւ անբեղիւն քաւ ...

Սիրապիոնի տեսանիւթ

Սիրապիոնի տեսանիւթ
 ի զմեզնս թողուցին զհոգիս ի
 թագաւորին Կոստանդիանոսի ապականելի,
 որպէս ի խրատ նմա առ ի Մատուճոյ
 լիեալ. վասն որոյ արկիւիւան խախտութիւն
 արկաբարեւն քիչիկ սուրբոցն օգնել, օն անդր,
 եւ ոչ Պարոյն եւ Հայոց: Եւ նա տարակու
 սեալ արամք: Ըզանային Բարսիլոնիս
 Տրապիզունաց յաւիցաբանաց զնորս
 շատ մեհեմէրէն Լեւոնալ զէբ արեւոյ
 զանձն եւ այնպէս առաջանալ ասին: Եւ
 անդէն զարկալակի ասարցան գինուորք
 թագաւորին ընդ աշխարհն ամենայն, ժողո
 վել մամուլն ամենայն անջատեալս ի ճնո
 զացն ի տամար մեհեմէրն առ ի զնորս
 աղան: Եւ հորն զին մանկանցն եկեալ
 լային եւ աշխարհին զմահ մանկանցն: Եւ
 Լեւալ թագաւորն զճն կոծոյ եւ աշխա
 րանաց ասէ ցմերձակայն. զննէ է այս զոր
 Լեւա. եւ ասեն. մարք տղայոցն որ առ ի
 զնորսն ժողովեցան մարտն զթով աղե
 խառնեալք ... Եւ զղջացաւ թագաւորն եւ
 ետց զանայնս եւ ասէ. քաւ մեղի ինչ
 խոսկալեղ զմանկունս անմեղ սորունրս ճնո
 զանցն ի մահ, թեպէտ եւ ի մահ ճգէ զիս
 արտ բորտոս թեանս եւ անբեղիւն քաւ ...

Սիրապիոնի տեսանիւթ

ախա բորտառութեանս եւ անբժշկելի մեամ . . .
Եւ յայնմ գիշերի տեսանէ թագաւորն

ազայցն գրկիւն . . . Եւ ի նիւն գիշերի

ցայն Լաւ վարկու . . .

Կոտանդիանոս ի տեսեալն շառագարն
Տեան զՊետրոս եւ զՊողոս, որք ասէին
ցնա. առաքեալք յԱստուծոյ սղորմութիւն
քարոզել եւ բժշկութիւն մարմնոյ ախարդ . . .
Եւ արդ առաքեալ կոչեալ զՍեղբէորոս, զտե-
սուն շառագարն զառիքէն հալածեալն, որ
կայ ի վերին Սերապիւս յայնքէն, որ եկեալ
խօսեցի բանս ընդ քեզ փրկութեան, եւ
լաւորեալ ի հոգեւոր առաջնին զհիւն
մեղաց քոց եւ զբորտառութիւնդ քո սեղբէ-
որքն եւ կեանս եւ առողջութիւն քեզ
տացէ . . . :

տեսել տեսանէ թագաւորն, յորում երեւե-
կցան նմա սուրբ առաքելն քրիստոսի Պե-
տրոս եւ Պաւղոս ասելով. մեք եմք Պետրոս
եւ Պաւղոս առաքեալքն առ ի յԱստուծոյ
տալ քեզ փրկութիւն խորհրդակցութեամբ,
զի առաքեացես առ Սեղբէորոս ի պիտակոս
որ առ ի քոյոյ հալածանաց երկուցեալ ի
յայնքի, որ է ի վերին Սերապիւս իստուծոյ
զնա հանդերձ պատուով արացես առ քեզ
զալ: Եթէ խրատու նորա անասցես, ցու-
ցանել քեզ կարացէ առաջն բարեպաշ-
տութեան, յորում լաւորեալ զայլս վերացն
բացամաքեացես, եւ ողջ եղեալ կենացն ար-
ժանացիս . . . :

Գեալ Լաւ վարկու . . .
Յաղագս որոյ զփո-
խարէնն յԱստուծոյ
ընդունի, յանբղական
տեսու թիւն Առա-
քելոցն առեալ հրա-
ման օրհնել լաւորեալք
կենասառու առաջնին
ի ձեռն Սեղբէորոսի
ի պիտակոսի շառագարն
ի նման իստուծոյ եր-
ի Սերապիւս (var. Սե-
րապիւս) ի Սերապի-
ւոս) լաւորեալ. յորմէ եւ
աշակերտեալ հաւա-
տաց, զբռնաւորն ա-
մենայն բառնալով Աս-
տուծոյ յերեսաց նորա,
որպէս համառօտ ու-
սուցանէ քեզ Ազա-
թանդեղոս:

Գ. ԽՅԲ. ԵԶԵԿԵ.

Այս համեմատական աղիւսակից տեսնում ենք, որ աւելի քան 160 դէպքում ընդարձակ եւ Համառօտ վարքերը քառասնի նմանութիւն ունին իրարու հետ՝ կրկնելով մեծոքն խօսքերը. այդ թուից՝ միայն $\frac{1}{3}$ դէպքում նմանութիւն ունի խորենացու ՏՅՊՂ գլուխը նոյն վարքերի համապատասխան հատուածների հետ, իսկ մնացեալ $\frac{2}{3}$ դէպքում (չլա՞գրով շարուած խօսքերը) բոլորովին նման չէ նոցա: Այս համեմատանքը՝ մեր կարծիքով, ցոյց է տալիս մի կողմանէ՝ մէկ վարքի անմիջական կախումն միւսից (եւ յատկապէս Համառօտինը ընդարձակից) եւ միւս կողմանէ՝ խորենացու լեզուն հաճախ մեծոքն խօսքերէն զարեւոյն էլ: Վերջին հետեւողութիւնը հաստատվում է նաեւ նորանով, որ «Հայոց Պատմութեան» մեր ուսումնասիրած գլուխը 20 դէպքում՝ նմանութիւն ունի քառասնակն միայն ընդարձակ վարքի հետ եւ 14 դէպքում՝ միայն Համառօտի հետ՝ չը հաշուելով

1 ԸՆԳՆԵՐՉԱԿ ՎԱՐԲ
 Ի պարսկէն ծնեալն
 Առ ի շիւղիկէս
 Տեսեալ զնա պարտեալ
 Այսոս յաղթեաց
 Յաղթեաց պարտեալացն
 Ինքն եղեվ. բորտութեամբ
 Ըստ թուրն ընկալեալ ժար-
 ծայ:
 Ոչ կարացին օգնել նմա
 Քուրմք ո՞մանք
 Բազմաթիւն մանկանց

ՀԱՄԱՌՈՏ ՎԱՐԲ
 Ընդ ժամանակս ք. այն.
 Բայց հրապարտեալ է քննելն
 էրմե
 Արար հաւածանն էիդեցոյ
 Բազումք եղեն վկայք
 Ձքուր մարմին թ...ապա-
 իաներ
 Ի դիւանայ հրապարտանայ
 Ձինսւլ յառազանն եւ վերմ
 արեամբ լուսնալ:
 Եւ արքեպեղե ի քէն
 Ձքորտութիւն:

վերջիշեալ նմանութեան դէպքերը միաժամանակ երկու վարքերի հետ էլ:

Բաց ի դորանից՝ դիտելու է, որ խորենացու վերջնութեան նախադասութիւնը՝ «զբռնաւորան ամենայն բառնալով Աստուծոյ յերեսաց նորա» ամենեւին առնչութիւն չունի ընդարձակ եւ Համառօտ վարքերի հետ, որովհետեւ Բըռնաւորները մասին ոչինչ չէ յիշվում սոցամէջ: Վերն հարեւանցի նկատեցինք, այժմ էլ կրկնում ենք, թէ հայ պատմագրի այդ վէջ քառսեղմ ամփոփումն պէտք է համարել Ագաթանգեղի մէջ հասած ճիշտ գլխի որսն է՝ երկու հաստուածին, ինչպէս ուղղակի ակնարկում է եւ ինքը խորենացին նոյն նախադասութեան վերջը — «որպէս համառօտ ուսուցանէ քեզ Ագաթանգեղոս:»

Միւս դէպքը, ուր խորենացին (Բ, 86) նոյնպէս վկայութեան է կոչում Ագաթանգեղին, իմ կարծիքով, թերիմացութեան արդիւնք պէտք է համարել.

«Զոր (զնունէ) համարձակիմք ասել առաքելուհի եղեալ՝ քարոզեաց ի կարգաց սկսեալ առ դրամբք Ալանաց է՝ կասեցի, մինչեւ է սահման Մասիսաց, որպէս ուսուցանէ քեզ Ագաթանգեղոս:»

Ալանագոչ ողբովք

Բուն դէպք... քրիստոնէական

Սեղբեսարոս Եպիսկոպոս

Ի վերին Սերապատիոս Բուն

Կարգեալ:

Յիրաւի, Հայոց դարձի պատմիչը իւր ճի. գլխում յիշում է նոյն սահմանները՝ միայն թէ վերաբերութեամբ ոչ Ս. Նունէի, այլ Հայոց առաքեալ՝ Լուսաւորչին. «Տարածանէր (Ս. Գրիգոր) զմշակութեանն քարոզութիւն... ի Սատաղացոց քաղաքէն մինչեւ առ աշխարհաւն Խաղտեաց, մինչեւ առ Աղարջոյ, մինչեւ ի սպառն է սահմանս Մասիաց, մինչեւ է դրոնս Ալանոց, մինչեւ ի սահմանս Կասպից, ի Փայտակարան քաղաք արքայութեան Հայոց...» — այսինքն՝ գրեթէ բառացի ինչ որ Խորենացին Ս. Նունէին է յատկացնում:

Արդ, ինչպէս կարող էր Ագաթանգեղ, (եթէ ենթադրենք մի վայրկեան, թէ Նունէի մասին էլ է նա գրել իւր պատմութեան մէջ,) քարոզութեան նոյն սահմանները միանուազ վերագրել եւ Լուսաւորչին, եւ Նունէին. է՞ որ յատկապէս Հայոց առաքեալի մասին միայն կարող էր նա ասել «մինչեւ ի սահմանս Մասիաց», որովհետեւ այդ սահմանները՝ իւր իսկ վկայութեամբ, կից էին Հայաստանին եւ այդ կողմից՝ «ի Մասիաց կողմանէ» գոյութիւն ունէր Հայոց չորրորդ բզեշխութիւնը. (գլ. ճի. 2): Նոյն իսկ Զուանչիրին ընծայուած Վրաց Պատմութիւնը (էջ 66), որի ցուցումները գեթ աւելի համաձայն պէտք է լինին Վրաց ազգային աւանդութիւններին, — ո՛չ ունի «մինչեւ ի սահմանս Մասիաց» եւ ո՛չ էլ այդչափ ընդարձակ սահմաններ է յատկացնում Վրաց Առաքելուհուն:

Խնդիրը՝ իմ կարծիքով, բացատրվում է աւելի պարզ կերպով: Խորենացին, որ անշուշտ օգտուել է Փ. Սոկրատից, կարդալով վերջինիս յաւելուածը (էջ 67) — «ըստ առաքելուհւոյ կնոջն քարոզութեան, որում անուն էր Նուենի, յընկերաց սրբոյն Հռիփսիմեայ, որ ի Հայս կատարեցաւ. թողում ասել որ յաղագս նորս (sic!) է պատմութիւն եւ հաւատալն Հայոց մեծամեծ սքանչելեօք ի ձեռն Գրիգորի Պարթեւի Խոստովանողի, որ ստոյգ ցուցանէ նորին գիրք» — «նորս» դերանունը Նուենէին է վերագրել՝ փոխանակ Հռիփսիմէին վերագրելու, զիտմամբ կամ սխալմամբ: Հետեւաբար եւ Գրիգորի գրքում («նորին գիրք» — այսինքն Ագաթանգեղի մէջ) պէտք է որ՝ Խորենացու ենթադրութեամբ, վկայութիւն եղած լինէր Նուենէի մասին:

Սակայն Փ. Սոկրատի համառօտ յիշատակութիւնը Ս. Հռիփսիմէի մասին միանգամայն ճշտվում է. նա ակնարկում է Ագաթանգեղի պատմածը նոյն Ս. Կուսի եւ նորա ընկերների մասին, որ այժմ էլ անփոփոխ, նոյնութեամբ գտնում ենք Հայոց դարձի Պատմութեան մէջ. իսկ Խորենացու իբր թէ Ագաթանգեղից քաղած մանրամասնութիւնները Նուենէի մասին մնում են չօտուգուած եւ խիստ կասկածի տակ:

Անցնելով Խորենացու եւ Սոկրատի նմանութիւններին վրայ դարձի պատմութեան մէջ, գիտելու է, որ այդ նմանութիւնները չէ ուրանում եւ ինքր Հ. Մեսրոպ. միայն թէ նոցա

այնպիսի բացատրութիւններ է տալիս, որոնք շատ հեռու են ոչ միայն համոզեցուցիչ, այլ եւ փոքր ի շատէ հաւանական լինելուց:

«Խորենացին եւ Մ. Սոկրատը (Վրաց դարձի մասին) ոչ միայն առանձին բառերով, ասում է Հ. Մեսրոպ, այլ եւ ամբողջ նախադասութիւններով կարծես միմեանցից արտագրութիւն են: Չը նայած այս հանգամանքին, անհնար է ընդունել, որ հեղինակներից մէկը միւսին գիտէ. միակ ուղիղ ենթագրութիւնն է՝ երկուսը ունեցել են աղբիւր — Սոկրատինը Ռուփինոսն է, Խորենացունը՝ Ագաթանգեղոսը: Ռուփինոսը գրել է լսելով Վրացի Բակուր իշխանից. իսկ ղրտեղից է առել Ագաթանգեղոսը՝ դժուար է ասել, քանի որ Ագաթանգեղոսի Նունէի մասին գրած լինելը միայն Խորենացուց գիտենք: Ասել ենք եւ կրկնում ենք. Խորենացին Սոկրատից չէր բաւականանալ լոկ նախադասութիւններ փոխ առնելով: Բոլորովին այլ է Փ. Սոկրատի հարցը. այստեղ միանգամայն հաստատում է աւելի խօսուն փաստերով, որ Սոկրատի համառօտողը Խորենացու 86^{րդ} գլխի մեծագոյն մասը յետ առաջ գնելով՝ տեղաւորել է իւր համառօտութեան մէջ:» (Յոս. Էջ 2.)

Նախ՝ եթէ «ամբողջ նախադասութիւններով» բառացի նմանութիւն ունին Մ. Խորենացին եւ Մ. Սոկրատ եւ «կարծես միմեանցից արտագրութիւն են», էլ ինչո՞ւ «անհնար է ընդունել, որ հեղինակներից մէկը միւսին գիտէ» եւ ինչի՞ մէջ է կայանում այդ անհնարաւ-

որութիւնը, որ չէ հաճում բացատրել մեզ
 Հ. Մեսրոպ:

Երկրորդ՝ ընդունենք մի բոլոր Հ. Մես-
 րոպի « Դեպի ուղիղ ենթադրութիւնը՝ (Թէ) եր-
 կուսը (Խորենացին եւ Մ. Սոկրատ) ունեցել են
 ազգիւր՝ Սոկրատինը Ռուփինոսն է (այդ ճշմա-
 րիտ է), Խորենացունը՝ Ագաթանգեղոս » (այդ
 գեռ հարց է): Բայց տարբեր ազգիւրներ են-
 թագրելով խնդիրը բնաւ չի լուծուիլ. ինչպէս
 հապա կը բացատրէ Հ. Մեսրոպ իւր դիտած
 զարմանալի նմանութիւնները տարբեր ազ-
 րիւրներից օգտուող եւ միմեանց չը ճանաչող
 հեղինակների մէջ. ինչ տեղից առաջացան այդ
 նմանութիւնները եւ ինչպէս: Արեւի՞ բան է,
 որ Ագաթանգեղ իւր (երեւակայեալ) « յոյն կամ
 վրացի ազգիւրը » (էջ ՀԱ.), որի ոչ բովանդա-
 կութիւնը եւ ոչ ծաւալն է մեզ յայտնի, հայե-
 րէն թարգմանելով՝ միեւնոյն բառերը, դար-
 ձուածքները եւ ամբողջ նախագասութիւնները
 գործածած լինէր, ինչ որ նորան անձանօթ Փի-
 լոն Տիրակացին Սոկրատը բառացի ճշտու-
 թեամբ փոխադրելիս: Եւս աւելի անհաւանա-
 կան է, որ Ագաթանգեղի այդ երեւակայեալ ազ-
 րիւրից օգտուող Խորենացու գրուածքում Վրաց
 դարձը՝ այսպէս ասած, երկրորդ ձեռք անցնե-
 լով՝ նոյն նմանութիւնը պահպանած լինէր Մ.
 Սոկրատի հետ, ինչպէս շեշտում է Հ. Մեսրոպ:

Երրորդ՝ ինչ վերաբերվում է Խորենացու
 եւ Մեծ Սոկրատի « բառացի նմանութիւննե-
 րին », պէտք է նկատել, որ գոքա շատ չեն եւ

ոչ էլ « միմեանցից արտագրութիւն են » ներ-
 կայացնում « ամբողջ նախագասութիւններով »
 ինչպէս ասում է Հ. Մեսրոպ: Բայց՝ որ աւելի
 կարեւորն է, խորենացու « բառացի նմանութիւն-
 ները » Մ. Սոկրատի հետ այն չափով են, որ չա-
 փով Փ. Սոկրատ նման է Մեծին, որից եւ
 ինքը համառօտուած է. ուստի նոյն նմանու-
 թիւնները խորենացու հետ կարող են հաւա-
 սարապէս վերաբերուել եւ Փ. Սոկրատին, որից
 իսկապէս եւ օգտուել է հայ պատմագիրը՝ ա-
 ռանց աչք դարձնելու գէթ այս անգամ դէպ ի
 Մեծ Սոկրատը: Մեր ասածը փաստօրէն հաստա-
 տելու նպատակով՝ առաջ բերենք « Հայոց պատ-
 մութեան » 86^{րդ} գլուխը զուգընթացաբար Մ.
 ու Փ. Սոկրատի հետ, — նորագրով նշանակելով՝
 ինչպէս եւ վերը, փոխ առած բառերն ու դար-
 ձուածքները հայ պատմագրի եւ իւր աղբիւրի
 համապատասխան հատուածներում, շրագրով
 միայն Մ. ու Փ. Սոկրատին յատուկ մասերը եւ
 Ինչպէս [ ] Փ. Սոկրատի սեպհական յաւե-
 լուածներն ու ներմուծումները:

Յաղագս Նուշիկէ ե-
րանելոյ, եթէ որպէս
եղեւ պատճառք փր-
կութեան Վրաց: Այն
մէ անուն Նուշէ (VAR.
Նուշի), յնկերաց «ը-
բոյ շուխիմիւն» է
ցրուելոցն, փախու-
տեամբ հասեալ յաշ-
խարհն Վրաց ի Մծխի-
թայ, է նոցա Թուշի
Նուշիմիւն, յոյժ հինու-
նեամբ «Կոչիմիւն շարհա
բժշկութեան, որով եւ
զբազում ախտաժէտս
բժշկեալ, եւ գլխովին
չին Միհրանայ առաջ-
նորդին Վրաց: Վասն

[Արշուին Վրաց ի հաւատս քրիստոսի
բառ նախահամութեանն Աստուծոյ ի ձեռն
կնոջն Նուշիայ ընկերաց «բբուհայն շուխիմի-
միէ եւ կանկնէն զխաշն: ընդ նոյն ժամա-
նակս եւ Վրաց լինի կոչումն ընծայութեան
հաւատոյ բառ նախահամութեան: Այն
մէ լի պարկեշտութեամբ զաստուածային
վարս «Կոչիմիւն ունէր, հալածեալ [ժամն
քրիստոսի] գա ի վերս ի Թուշիմիւն շարհա-
ուր եր թագաւորն Վրաց: Այս ոչ այն
վերք են, որք ի Սպանիայն, այլ ի կողմն
հիւսիսոյ մերձ ի Պոնտոս: Եւ կինն ի մէջ
բարբարոսաց բնակէր լի պարկեշտութեամբ
հինուորեալ պահօք եւ աղօթիւք, [պաշ-
տէր զԱստուածն երկնի եւ երկրի] եւ զար-
մացուցանէր զբարբարոսն: Ապա լինէր ման-
կան տղայոյ թագաւորին հիւանդանալ.
կինն հրամայէր զայնկին շրջեցուցանել

Բայց՝ ի գեղ է արդէն ասել թէ որպէս
վերք ընդ նոյն ժամանական քրիստո-
նէացան: Այն ոմն վարս պարկեշտս եւ
զգաստս ունելով, աստուածային նախա-
համութեամբ ի Վրաց գերեալ լինէր: Իսկ
Վրացիքս այս բնակէն յԵփեսոս Պոնտոս.
բայց զատ են յայն վրացեացն, որք ի Սպա-
նիայն: Իսկ գերեալն կինն ի մէջն բարբա-
րոսացն կալով, իմաստասիրէր: Քանզի էր
հանդերձ բազում ծղնութեամբ՝ պարկեշ-
տիւ եւ պահովք խորագունիք եւ անձան-
ձիւր կայր յաղաւթս. իսկ զայս սքանչելիսս
տեսանելով բարբարոսացն ի գործողէն, սքան-
չանային: Ապա պատահէր նոցա թագաւո-
րական մանկան մոյ տղայոյ ի հիւանդու-
թիւն անդանել: Եւ սովորութեամբ իւրիք ի
գեաւդն առ այլ կանայսն կինն թագաւորին
զմանուկն առ ի բժշկութիւն առաքէր, եթէ

1 Համեմատելով այս նախադասութիւնը խորե-
նացու նախընթաց՝ 85-րդ գլխի վերջում յիշած պար-
բերութեան հետ — «Բայց յաղագս հաւատոց Միհրա-
նայ եւ աշխարհին Վրաց առել կայ մեզ առաջին —
2. Մեծարոյ գոցա մէջ «աչքի ընկնող նմանութիւնն է

գտնում (էջ 4Թ.), մինչդեռ յատկապէս այստեղ այդ
նմանութիւնը կարող է եւ պատահական լինել: Այդ
խորենացուն յատուկ ոճն է, որ նկատվում է եւ ուրիշ
գլուխներէ վերջում. հմտ. նոյն Բ. գրքի 69, 70, 85,
86 գլուխները:

որոյ հարցեալ զնա
 Միհրանայ, եթէ
 գորոթեալք առնեա
 զայս սքանչելիս, ուստ
 զքարոզութիւն աւե
 տարածին Քրիստոսի
 եւ ախորժեղով լուեալ
 զարեւոյ իւրով լուեալ
 իտրուոյն հանդերձ գո
 վեաիւ: Եւ իսկոյն ե
 հաս ի նա լուր սքան
 չելեացն, որ եղեն ի
 Հայս ի թագաւորն եւ
 ի նախալարն եւ զըն
 կերացն երանելոյն Նու
 նեայ. ընդ որ հիւ
 ցեալ, զուրեաց երա
 նելոյն Նունեայ, որով
 եւ ստուգագոյն եւս
 տեղեկացաւ զամենայն
 օճով:

Եւ եղեւ ընդ ա
 ուրն ընդ այնոսիկ ՚-
 Լանել Միհրանայ յարու
 մարտեալ ի գոուսան
 վերոյն իստաւորեալ օ
 գով, այլ ոչ ապա

զմանուին ընդ կանայն թէ գացի՛ դեղ ինչ
 եւ ոչինչ գտեալ. գա առ հայաճեալ [սուրբ]
 կինն: Իսկ նորա զմանուին ի գիւղս իւր
 եղեալ ասաւ զի քանի որ հանդերձս
 մնալովն զար ունէր. [եւ ամբարձ գալն
 յերկինս] եւ արագ նոցա բարձառափն ասէ.
 Բրիտանոս [Ստուած], որ զբազմաբ ըմբ
 կեցեր, ըմբեցն սքա թէ գու ես Ստուած:
 Եւ կնքեաց նշանաւ իաչին զմանուին] եւ
 իսկոյն ատուջ եղեւ. [եւ ետանդէն ի գայեակն
 եւ տարաւ առ մայր իւր եւ պամեաց որ
 ինչ եղեւ: Եւ զարմայաւ] եւ ել նուա
 զնանէ ընդ ամենայն երկրն [Սրաց]: Եւ
 ոչ բազմաբ ինչ աւուրց իւր ինչաց զ[սուրբ] կինն.
 կինն թագաւորին եւ ինչաց զ[սուրբ] կինն.
 եւ նա ոչ կամեցաւ երթալ յայտարանս թա
 գաւորին. այլ ամեւ զնա յիւր [տառապա
 լապեա անկին]: Եւ իբրեւ ամին յարուցեալ
 կայր յաղօթս առ տէր, եւ զնոյն բանս
 ասաց. եւ կնքեալ նշանաւ իաչին. եւ իսկոյն
 որջեցեալ յարեալ զնաց [եւ պամեաց թա
 գաւորին զեղեալով]. եւ ասաւ թագաւորն
 ասաւ զնա բարձուս ինչաց կնքն. իսկ
 նա ամեն զարձուցանէր զարձակն: Ասէ.
 [Ի՞նչ պարգեւատու է Քրիստոս Ստուած,
 զոր պարգեւատու է, որ լնու զպետս իմ,
 որպէս

ուրեք ինչ դեղ առ արան ի փորձականու
 թենէ մատուցանել մանգանն: Իսկ իբրեւ
 շրջեցուցեալ լինէր մանուին ի դանկէն
 իւրով եւ ոչ եւ ի միոյ ումեքէ կանանցն բը
 ժշկութեան հանդերձս, յետոյ ապա ամին
 եւ առ կինն գերեալ: Իսկ նա ասաւ իւր
 զուր կանանց փայլեալար զգեղն մատու
 ցանէ. զի եւ ոչ գիտէր ինչ. այլ ընդաւեալ
 ապա զմանուին եւ ի մազեղէն իւրով
 անկողին եղեալ, ասէր պարզաբար. Բրիտ
 աոս, ասէ, որ զբազմաբ ըմբեաց եւ զայս
 մանուին ըմբեաց: Եւ աղաթեւ պսու
 բանիւ եւ կարգացեալ Ստուած, առ ժա
 մայն մանուին ատուջանայր. եւ կեայր յայն
 մանէ բարւոյ: Իսկ նուալ աստուտ կա
 նանց բարբարոսաց եւ կնոջ թագաւորին
 ընթանայր եւ յայնմագոյն լինէր գերեալ:
 Եւ աս ըմբաբ ինչ իբի եւ կինն թագաւորին
 անկեալ գնէր ի հիւանդութիւն ինչ. եւ
 զկինն գերեալ կուշէր. իսկ նորա հրաժա
 բեցելոյ ոչ ելանել ի շափաւորեալ իւր սո
 վորութենէն, այլ ամեւ զնա եւ առնէր
 նմա, զոր արար ի վերայ մանգանն յառա
 ջագոյն. եւ նոյն ժամայն ասացեալն ըմբե
 եւ գոհանայր զինոջէն: Իսկ նա ասէր. ոչ
 իմ գործս, այլ Յիսուսի Քրիստոսի՛ զաշ
 խարհօ արարողի: Զսա կարգալով յարգա

... քրոնթեքեն, այլ անտալ զնա եւ առնէր
... անա, զոր արար ի վերայ մանգանն յառա-
... քազդն. եւ նոյն ժամայն արտացեալն բժշկէր
... եւ գոհանայր զկնոջէն: Իսկ նա առէր. ոչ
... իմ գործս, այլ Յիսուսի քրիստոսի՝ զաշ-
... խաճս արարողի: Չսա կարգալով յարգա-

... քր ճշմարտի Վատուած ճանաչել, իսկ
... սրանչացեալ թագաւորն Վրաց փան զառ
... ի հիւանդութենէն առողջութիւն փողփա-
... զակի փոփոխութեամբ. եւ հարցեալ թէ ո՞վ է
... որ բժշկեացն. պարզելու գերեւոյն թագաւորն
... առաքէր: Իսկ նա առէր, ոչ հայել ի մե-
... ծութիւնն. քանզի ունէր մեծութիւն գաս-
... տուած պաշտութիւնն եւ մեծամեծս բնոյու-
... նել պարգեւս, զի ճանուցէ զՎատուած զառ
... ի նմանէ ճանուցեալն: Չսա առելով նորա
... զարգելու անդրէն առաքէր: Իսկ թա-
... գաւորն զքանն շտեմարանէր: Իսկ յետ
... աւուրց բազմաց ելանել նորա յորս
... պատահէ այսպիսի ինչ. զկատարն ամենայն
... եւ զղաշտնն, ուրանար որոն, ունէր մի-
... զան խաւար բազում. քանզի անապատ
... էր որոն եւ անանցանելի ճանապարհն
... եւ յանձնարարութեամբ բազմի եղեալ, կար-
... դայր առ Վատուածն, զոր պաշտէրն, եւ
... որպէս ոչինչ լինել առաւել. յետոյ ապա
... մտախորհ լինէր. զՎատուած գերեցելոյն
... առնու. եւ զսա կարգաւ առգնական. եւ ի յա-
... զութեան ի միգէն խաւարն լուծանի: Եւ
... սրանչամալով ընդ եղեանն ուրախութեամբ
... ի տուն իւր երթայր. եւ զպատահումն պատ-
... մէր կնոջն իրում: Եւ զգերեալն կոչեալ հար-
... ցանէ, թէ ո՞վ է Վատուածն, զոր պաշտես.
... քառն զսա կարգաւ առգնական. եւ ի յա-
... զութեան ի միգէն խաւարն լուծանի: Եւ
... սրանչամալով ընդ եղեանն ուրախութեամբ
... ի տուն իւր երթայր. եւ զպատահումն պատ-
... մէր կնոջն իրում: Եւ զգերեալն կոչեալ հար-
... ցանէ, թէ ո՞վ է Վատուածն, զոր պաշտես.

... քր ճշմարտի Վատուած ճանաչել, իսկ
... սրանչացեալ թագաւորն Վրաց փան զառ
... ի հիւանդութենէն առողջութիւն փողփա-
... զակի փոփոխութեամբ. եւ հարցեալ թէ ո՞վ է
... որ բժշկեացն. պարզելու գերեւոյն թագաւորն
... առաքէր: Իսկ նա առէր, ոչ հայել ի մե-
... ծութիւնն. քանզի ունէր մեծութիւն գաս-
... տուած պաշտութիւնն եւ մեծամեծս բնոյու-
... նել պարգեւս, զի ճանուցէ զՎատուած զառ
... ի նմանէ ճանուցեալն: Չսա առելով նորա
... զարգելու անդրէն առաքէր: Իսկ թա-
... գաւորն զքանն շտեմարանէր: Իսկ յետ
... աւուրց բազմաց ելանել նորա յորս
... պատահէ այսպիսի ինչ. զկատարն ամենայն
... եւ զղաշտնն, ուրանար որոն, ունէր մի-
... զան խաւար բազում. քանզի անապատ
... էր որոն եւ անանցանելի ճանապարհն
... եւ յանձնարարութեամբ բազմի եղեալ, կար-
... դայր առ Վատուածն, զոր պաշտէրն, եւ
... որպէս ոչինչ լինել առաւել. յետոյ ապա
... մտախորհ լինէր. զՎատուած գերեցելոյն
... առնու. եւ զսա կարգաւ առգնական. եւ ի յա-
... զութեան ի միգէն խաւարն լուծանի: Եւ
... սրանչամալով ընդ եղեանն ուրախութեամբ
... ի տուն իւր երթայր. եւ զպատահումն պատ-
... մէր կնոջն իրում: Եւ զգերեալն կոչեալ հար-
... ցանէ, թէ ո՞վ է Վատուածն, զոր պաշտես.

էրանէր. իսկ եթէ որ
զօհէլ կամբ, անցեալ
ընդ գետն առաջի մե-
հենիցն զոհէր:

Բայց ի վերայ նոցա
յարեան նախարարք
քաղաքին, եթէ զոյժ
արդեօրփոխանակ կռօցըն
բող, զոր արարեալ կանգնեցին
կողմանէ քաղաքին, մեկուսի
բերկրազեցին ամենայն
նեաց իւրաքանչիւր: Բայց
ոչ քարտուոյ ինչ քոյժ, յոյժ
այնպիսեալ լի իցէ ամենայն
ցին: Իսկ բարերարին Աստուծոյ
առաքեաց յերկնից օչն ամից,
ըհասու թեամբ, եւ ձայն բազմ
քաղաք յոյժ եւ ծագեաց լոյս
չափոյժփայտեղինին, եւ կալով
աստեղօք, յոր ամենեցուն
Սայնժ հեաէ զօրու թիւնք բոլոր
Իսկ երանելին Նունէ եւ զնաց
զաց, օտարացեալ յաշխարհէ
ի խաչ ելեալ ի կրթու թիւն մա
որպէս արեամբ պատկեալ: Ձոր
գրամբ Ամնաց եւ Վասրից մինչեւ
ի սահման Վանաց եւ Վասրից մինչեւ ի սահման Վանաց, որպէս ուսուցանէ բեզ Ադամանդեղոս:

եւ անտեալ զսինն ի յիւրեմ
մանայր ի վերայ եղելնն. սքանչանային եւ
որք առնն թերն կային. քանզի յետ
ինչ ի յայն նոցա ընքեամբ շարժմամբ
սինն հաստատեր: Գոչումն բազում
առաս հեռեւեցաւ մարդկանն, ծշմարտի
զհաւատ թագաւորին վերեցելն
աւրհեմ լով զԱստուած գերեցելն:
Հաւատացեալք յաւժարութեամբ
նաեւ զայլ սինն կանկնէին եւ ոչ ի
ինչ նոցա գործն կատարեր: Եւ
սու թիւն աստուած թագաւորն
արանն լինէր. աղաչելով գաշնաւ
յառաջ Հոմայեցոցն լինել եւ
եսկողմն յարմարութեամբ լինել
ստուգապէս հաւատալ ասէն
Ձայս ասէ Ռուփին ի Բակրոյ
յառաջ եր թագաւոր Վրաց,
եկեալ ի Հոմայեցոցն կարգապէս
ղեատին զաւրուցն եղեալ եւ յետ
զարգարացն որ ընդդէմ Մաքսիմոսի
նակալի պատերազմն թէոգոսի
համալանաւ լինէր: Այսու պատճառով
ժամանակն Վաստանդին եւ
ամենու թիւն եկն:

բանին Աստուծոյ եւ յօժարութեամբն
եղեալ, քարոզեաց ի Վրացաց սկեալ
ուսուցանէ բեզ Ադամանդեղոս:

Արդարեւ, համեմատելով « Արաց դարձը », ըստ Մ. ու Փ. Սոկրատի եւ խորենացու, տեսնում ենք, որ «...» էրի... կարելի է ասել, մէկը միւսից ճիշտ արտաբերւել են ներկայացնում՝ բազմաթիւ նման դարձուածքներով, ամբողջ նախադասութիւններով, անգամ եւ ընդարձակ հատուածներով: Բոլոր նման խօսքերի թիւը 147ի է հասնում. այդ թուից միայն եթէ դէպքում նմանութիւն ունի խորենացու 86^{րդ} գլուխը Մ. ու Փ. Սոկրատի համապատասխան հատուածների հետ. իսկ մնացեալ 140 դէպքում (շղագրով շարուած խօսքերը) ամենեւին նման չէ նոցա: Գորանից զատ, Փ. Սոկրատ՝ մտցնելով հանդերձ, ըստ իւր սովորութեան, բազմաթիւ (քսան եւ երեք) աննշան՝ բնագրի ընդհանուր իմաստին եւ բովանդակութեանը չը հակառակող՝ յաւելուածներ եւ ներմուծումներ իւր համառօտութեան մէջ (որոնց թվում եւ «...» անունը եւ սորա՝ Ագաթանգեղի պատմած շուրիսիմէին ընկեր լինելը), — աւանդում է նոյն պատմութիւնը Բոլոր հետերոս համայն Մեծ Սոկրատին: Ահներեւ է ուրեմն, որ Մ. եւ Փ. Սոկրատի նմանութիւնները իրարու հետ սերտ կապ ունին՝ մէկը միւսից առաջանալով, Բոլորովին անկախ խորենացուց:

Իսկ հայ պատմագրի նմանութիւնները՝ ընդ ամէնը թուով տասնուհինգ, իսկապէս շատ չափաւոր են, զգուշութեամբ քաղուած եւ

1 Եթէ միայն չը հաշուենք թաշի նշանի համառօտ ներմուծումը:

միայն մի քանի բնորոշ բառերում եւ կարծ
 դարձուածքներում նկատելի: Այդ թուից եօթը,
 ինչպէս տեսանք, ընդհանուր են Մ. ու Փ. Սո-
 կրատին, եւ մնացեալ ութը գտնում ենք միայն
 Փոքր Սոկրատի սեպհական յանձնարո՞ւմ.
 ուստի խորենացու կախումը Փ. Սոկրատից միան-
 գամայն պարզ է: Բաց ի դորանից՝ կարեւոր է
 դիտել, որ խորենացու 86^{րդ} գլուխը՝ յիշեալ
 նմանութիւններով հանդերձ, վրաց դարձի իրո-
 ղութիւնների մեծագոյն մասը բողոքովն որբեր է
 ունիւմ ո՞չ միայն Մեծ, այլ եւ մանաւանդ
 Փոքր Սոկրատից, եւ այն՝ ըստ երեւութին ոչ
 առանց նպատակաւոր կողմնակալութեան:

ա. — վրաց առաջնորդ (եւ ոչ թագաւ-
 որ) Միհրան՝ նախ քան իւր հաւատալը,
 իմացաւ Հայոց որբի մասին եւ ստուգեց այդ
 լուրը Ս. Նունէից — մի հանգամանք, որ ամե-
 նեւին չեն յիշում Մ. ու Փ. Սոկրատ:

բ. — խորենացին առաջ է բերում Մ. ու
 Փ. Սոկրատին նոյնպէս բնաւ անծանօթ՝ վրաց
 առաջնորդի անունը (Միհրան), մայրաքաղաքը
 (Մշիխիւ) եւ Արամազդի ամպրոպային պատկերը:

գ. — խորենացին լուում է Մ. ու Փ. Սո-
 կրատի աւանդած աղօթատան կամ եկեղեցո՞ւ շի-
 նութեան մասին, որ ձեռնարկեց վրաց թա-
 գաւորը:

դ. — Եկեղեցու շինութեան համար Աս-
 տուծոյ Նախախնամութեամբ կանգնած նիւթահան
 (քարեայ կամ փայտեայ) սիւնը (ինչպէս ունին
 համաձայն Մ. ու Փ. Սոկրատ) հայ պատմագրի

86^ր գլխում լոկ «սիւն ամպ», է դարձել որից «լցաւ լեառն բուրմամբ անուշահոտութեամբ», եւայլն, առանց ակնարկելու եկեղեցու մասին:

Է. — Խորենացին՝ ընդարձակելով Փ. Սոկրատի կարճ ներմուծումը Խաչի նշանի մասին աւելացնում է եւ «հանդերձ երկոտասան աստուծոց», որ չունի ոչ միայն Մեծ Սոկրատը, այլ ոչ եւ Փոքրը:

Ը. — Խորենացին դնում է մանրամասն Ս. Նունէի արողութեան սահմանները, որ նոյնպէս չունին Մ. ու Փ. Սոկրատ:

Ի. — Աերջապէս, Խորենացին Ս. Նունէին դիմել է տալիս Լուսաւորչին՝ Հայոց հայրապետ անմիջական տնօրինութիւնը խնդրելով աւետարանի քարոզութիւնը ընդունած Արաց մասին մինչդեռ ոչ միայն ըստ Մ. ու Փ. Սոկրատի, այլ եւ ըստ Ռուփինոսի, Սողոմենի, Թէոդորիտի եւ ուրիշների — Մեծն Կոստանդիանոսին է դիմում Նունէն նոյն նպատակով:

Արդ՝ եթէ Խորենացին, ինչպէս կրկնում է միշտ Հ. Մեսրոպ, յիրաւի մեծ, անգամ եւ կանոնական նշանակութիւն ստացած հեղինակութիւն էր Սոկրատի եկեղ. պատմութիւնը համառօտողի համար, ինչո՞ւ հապա սա չէ հետեւում հայ պատմագրին յատկապէս յիշեալ հիմնական եւ ծանրակշիռ կէտերում, որոնց թվում եւ Ս. Նունէի Լուսաւորչին դիմելն է: Եւ միթէ այսպէս պէտք է վարուէր Սոկրատի գիրքը Բուն ազգային պատմութեան համապատասխան շեղումը:

եւ իւր համառօտութիւնը այդ Պատմութեան
 ընդհանուր հարաբերակ հեղինակութեան՝ Խորենացուն, յար-
 մարցնող մատենագիրը, ինչպէս հաւատացնել է
 ուզում մեզ Հ. Մեսրոպ¹: (Յաւանգ. էջ 26:)
 Միւս կողմից՝ ենթադրել վերոյիշեալ
 տարածայնութիւնների հիմամբ, թէ Խորենացին
 օգտուել է Արաց դարձի համար այլ, մեզ ան-
 ծանօթ կամ մեզ չը հասած վաղափոյն գրաւոր
 աղբիւրներից, — մեր կարծիքով անտեղի է, եւ
 ահա ինչո՞ւ: Այդ եօթը տարածայն կէտերից՝
 առ աջինը եւ վերջինը, որպէս եւ Միհրանին
 Հայոց թագաւորի լոկ զօր-վար դարձնելը (Բ. 85),
 գրուած են ակներեւ նպատակաւոր կողմնակա-
 լութեամբ յօգուտ հայ եկեղեցու եւ ազգի նա-
 խաւորութեան եւ գերիշխանութեան, որոց այն-
 չափ նախանձախնդիր է Խորենացին. երկրորդը
 (գէթ վերաբերութեամբ Միհրանին եւ Արամազդի
 ամպրոպային պատկերին) եւ հինգերորդը
 նշան են յետ ժամանակի աւանդութեան, որ

¹ Աւերգները ուրիշ օրինակներ. կարող էր արդեօք
 Փ. Սոկրատ գրել Հայի ականջին այնչափ խժական Խորե-
 ճիւղի (էջ 581, 582, 583, 602) Բարսեւանիս (էջ 583,
 607՝ աղաւաղուած — եւ ի հարկէ կ'աղաւաղուի — Բա-
 բանիս այլովք հանդերձ) — Պարսից թագաւորների
 անունները, եթէ նա, Հ. Մեսրոպի ասելով, բերան գիտէր
 Խորենացուն, որ արդարեւ շատ յաճախ յիշում է Յու-
 վերդերին եւ Արամազդին եւ նոցա քաղաքական յարաբե-
 րութիւնները Յոյների հետ Արկադի եւ Փ. Թէոդոսի
 օրերով (Խոր. Գ. 52, 54, 56, 67): Դարձեալ, ինչով պէտք
 է բացատրել, որ Փ. Սոկրատ չէ յիշում Ս. Բարսեւանիս-
 թի՛ իրրեւ Հայոց առաքեալ, Խորենացուն համաձայն (Բ. 34),
 այլ միայն Հնդկաց (էջ 57), որ շատ խորհրդածութիւնների
 ակղիք է տալիս, եւ այլն եւ այլն:

Մ. ԽՈՐ. ԱՂԲԻՐ.

դեռ է. դարու վերջում՝ ըստ երեւութին, ան-
ծանօթ է Փ. Սոկրատին. երրորդն ու չոր-
րորդը (եկեղեցու շինութիւնը) նոյնպէս նպա-
տակաւոր փոփոխութիւն են՝ եւ ի հարկէ, ոչ
ի նպաստ Արաց. վերջապէս, վեցերորդը (Նու-
նէի քարոզութեան մասին), ինչպէս ասացինք,
թերիմացութեան արդիւնք պէտք է համարել:

Ուստի մեր այս ասածներից կարող ենք
հետեւեցնել. ոչ թէ Փ. Սոկրատն է համառօտողը,
այլ Խորենացին, որ սորա « Արաց դարձի » մեծա-
գոյն մասը կրճատելով եւ յետ ու առաջ դնե-
լով՝ տեղաւորել է իւր 86^{րդ} գլխում:

3.

Գանք, վերջապէս, Սոկրատի հրատա-
րակչի վերջին « եղբայրակութեան » . — « Մովսէս
Խորենացին շատ յայտնի եւ համարեա կանոնա-
կան նշանակութիւն ստացած հեղինակն էր այն
ժամանակ, երբ կրճատուում էր Մեծ Սոկրատը,
եւ համառօտողը խոնարհելով նրա մեծ հեղի-
նակութեան առաջ, նոյն իսկ իւր բնագիրը՝ ըստ
այնմ է փոխում, շարունակ օգտուելով Խորե-
նացուց »:

Այս՝ 4. Մեսրոպի, ըստ երեւութին, ա-
մենազօրաւոր փաստն է յօգուտ հայ Պատ-
մագրի անկախութեան եւ ընդդէմ նորա քննա-
դատների. բայց վերը առաջ բերած մեր բազ-
մաթիւ ստուգութիւններից յետոյ՝ կարծում
ենք, էլ հարկ չկայ երկար կանգ առնել այս
եղբայրակցութեան վերայ, որ ոչ այլ ինչ է, եթէ

ոչ լոկ ենթադրուածիւն՝ կարօտ ապացուցման, եթէ կամիք՝ գեղեցիկ խօսքեր, առանց որ եւ է հաստատուն՝ անգամ եւ հաւանական հիմունքի:

Արդարեւ, որ եւ է մատենագրի հանրածանօթ, մանաւանդ թէ հանուն հան շահահաս-խիւն ստացած լինելը որոշ դարերում ինչից կարելի է հետեւցնել, եթէ ոչ՝ ժամանակակից մատենագիրների վկայութիւններից: Աւրիշ ի՞նչ միջոց կայ: Արդ, Խորենացու՝ Եփեսեացի դարում (երբ անտարակոյս կատարուել են Սոկրատի երկու հայ թարգմանութիւնները) հայ գրականութեան մէջ այդպիսի անպայման հեղինակաւոր անշն լինելը, որպէս Հ. Մեսրոպ է պնդում, ինչո՞վ կարելի է ապացուցանել, սկսած հեղինակաւոր դարից մինչեւ Եփեսեացի ո՞վ է մեզ հասած մատենագիրներից¹ (դոցա թվում եւ Մ. ու Փ. Սոկրատ) յիշում նորան յանուանէ՝ իբրեւ հայ Պարմաթի: Եւ ոչ որ: Այս բաւական չէ. չը յիշելով Խորենացու անունը՝ նորա, ինչպէս տեսնում ենք, եւ ոչ մի դէպքում չեն էլ երեւում օգտուած լինել նորա հռչակաւոր պատմական գրուածքից, որ անշուշտ շատ գրաւիչ պէտք է լինէր ամենի համար (եթէ գոյութիւն ունեցած լինէր Բնակութեւորդ դարը), — մանաւանդ իւր նախնական հայ պատմութեան փայլուն նկարագրու-

1 Ղ. Փարպեցու որպէս եւ Յ. Օճնեցու յիշած Մովսէս Եփեսեացի անձնաւորութիւն է. սա յայտնի փիլիսոփոս եւ թարգման էր եւ ոչ թէ պատմագիր: Հմմտ. նաեւ Gut Schmid, kl. Schrift. III. 335 եւ Vetter, հայ թարգ. «Ազգ. Մատեն.» թի:

Թիւններով, ինչպէս յիրաւի եղաւ նա ութերորդ դարից յետոյ: Երեւի թէ Հ. Մեսրոպ կարծում է շատ զօրեղ ապացոյց առաջ բերած լինել յօգուտ Խորենացու մեծ հեղինակութեան եօթներորդ դարում, երբ՝ փոքր ինչ շփոթ կերպով թուելով Ամասարականների հովանաւորութեան տակ նոյն դարում ծաղկած մի քանի մատենագիրներին, որոնք նոյնպէս բնաւ գաղափար չունին Խորենացու Հայոց Պատմութեան մասին (Աբաս Գրիգոր Չորոյփորեցի, Փիլոն Տիրակացի, Անանիա Շիրակացի), — բոլորովին անակնկալ եւ անփաստ եզրակացութիւն է անում. “Ուրե՛մ (sic!), ասում է նա, եօթներորդ դարու վերջում Խորենացու Հայոց Պատմութիւնը հայ գրագէտների շրջանում հանրածանօթ (°) եւ հեղինակաւոր գիրք էր:” (Յաւազ. էջ Գ — ԳԱ:)

Յայտնի է սակայն, որ՝ մեզ հասած հաստատուն տեղեկութիւնների հիմամբ, պատմիչներից Յովհաննէս Աթուղիկոսը (897—919թ.) առաջինն է, որ յիշում է Մ. Խորենացուն՝ իբրեւ հեղինակի Հայոց Պատմութեան եւ օգտվում այս գրքից լիութի, որպէս եւ նորան յաջորդող բոլոր հայ պատմիչներն ու ժամանակագիրները:

Բոլոր մեր ասածներից՝ կարծում ենք, կարելի է հետեւեալ եզրակացութիւններն անել.

«. Խորենացին ճանաչել է Սոկրատի եւ կեղեցական Պատմութեան Էօնները դարու հայերէն թարգմանութեան համառօտութիւնը կամ՝ որ նոյնն է, Փ. Սփրայը, եւ օգտուել է նորանից:

բ. Խորենացին ճանաչել է Ս. Սեղբեստրոսի Վարքի նոյնպէս Էօնները դարու վերջում կատարուած Ըդարձի եւ Համարօք հայերէն թարգմանութիւնները, եւ օգտուել է նոցանից:

Մուկոռա, 17 Օգոստ. 1897, Լազարեան Ժեմարան:

Ա Ջ Գ Ա Յ Ի Ն Մ Ա Տ Ե Ն Ա Դ Ա Ր Ա Ն

- Ա. Գալեմքեարեան Հ. Գրիգորիս վ., Ուսումնասիրութիւնք Հեհայոց դատաստանագրոյն. 1. Պիշոֆ, Հեհայոց հին իրաւունքը: 2. Գոլեռ. իրաւունք Հայոց: 1890: 8° Երես՝ 85+59: Փր. 1.25
- Բ. Մեհեմէտեան Հ. Գաբրիէլ, Ազգաբանութիւն ազնուական զարմին Տիւզեանց: 1890: 8° Երես՝ 50 (պատկերազարդ): Փր. 1.—
- Գ. Տաշեան Հ. Յակոբբոս, Ազաթանգեղոս առ Գէորգայ ասորի եպիսկոպոսին եւ ուսումնասիրութիւն Ազաթանգեղեայ գրոց: 1891: 8° Երես՝ ԺԱ+159: Փր. 1.25
- Դ. Դեմետրիոս Տանի Արեւելեան Հայր ի Պուրովինա: Թրգմ. Հ. Գ. վ. Գալեմքեարեան: 1891: 8° Երես՝ 79: Փր. —.85
- Ե. Տաշեան Հ. Յակոբբոս վ., Ուսումնասիրութիւնք Ստոյն-Կալիստոնեայ վարուց Աղեքսանդրի: 1892: 8° Երես՝ Դ+272: Փր. 3.—
- Զ. Աշպեր Տըվիկ եւ Գ. Փիսոն, Ուղեւորութիւն ի Փոքր Ասիա: Թրգմ. Հ. Յ. վ. Տաշեան: 1892: 8° Երես՝ 82: Փր. 1.—
- Է. Մառ Նիկ., Ամսոնային ուղեւորութիւնից դէպ ի Հայս: Թրգմ. Մոսփրիոս Անոփեան: 1892: 8° Երես՝ 89: Փր. 1.25
- Ը. Գաբրիէր Ա., Նորագոյն աղբերք Մովսիսի Խորեանացւոյ: Հտ. Ա.: Թրգմ. Հ. Յ. վ. Տաշեան: 1893: 8° Երես՝ Ժ+51: Փր. 1.—
- Թ. Գալեմքեարեան Հ. Գրիգորիս վ., Պատմութիւն հայ լրագրութեան: Հտ. Ա. 1794—1860: 1893: 8° Երես՝ 232 (Լուսանկարով): Փր. 2.50

- Ժ. Կոնսիլիեր Փր. Կ., Ըննութիւնք գրոց Դաւթի Աս-
յաղթի: Թրգմ. եւ յաւ. չ. Յ. վ. Տաշեան: 1893:
8° Երեսը Է+92: Ֆր. 1.25
- ԺԱ. Գովրիկեան չ. Գրիգոր վ., Հայր յեղիսարե-
թուառիս Դրանսիլուանիոյ 1680—1779: 1893: 8°
Երեսը Ժ+533 (1 զնկատիւ.): Ֆր. 4.50
- ԺԲ. Խաչաթեան Գր., Չենոք Գլակ, համեմատական
ուսումնասիրութիւն: 1893: 8° Երեսը 78: Ֆր. 1.—
- ԺԳ. Տեր-Մովսիսեան Փարսադան, Հայ գիւղա-
կան տունը: Թրգմ. չ. Բ. վ. Պիլէգիկճեան: 1894:
8° Երեսը 103 (6 տախտակ 55 պատկ.): Ֆր. 2.—
- ԺԴ. Գարիէր Ա., Նորագոյն աղբերք Մովսիսի Խորե-
նացոյ. Հտ. Բ. կամ Յաւելուած: Թրգմ. չ. Յ.
վ. Տաշեան: 1894: 8° Երեսը ԺԱ+43: Ֆր. 1.—
- ԺԵ. Տաշեան չ. Յ. վ., Ուսումնասիրութիւնք հայերէն
փոխառեալ բառից: Ա. չ. Հիւլաշման, Մեմական
փոխառեալ բառեր հին հայերէնի մէջ: Բ. Փրորէլ-
ման Կ., Յունական փոխառեալ բառեր հայերէնի
մէջ: Գ. չ. Հիւլաշման, Հայկական Յատուկանուններ:
1894: 8° Երեսը 9+145: Ֆր. 2.—
- ԺԶ. Տաշեան չ. Յակոբրոս վ., Մատենագրական
մանր ուսումնասիրութիւնք: Հտ. Ա. Ա—Զ: 1895:
3° Երեսը ԺԲ+294: Ֆր. 3.60
- ԺԷ. Տաշեան չ. Յակոբրոս վ., Հայկական աշխատ-
սիրութիւնք հայագէտ Պ. Փէթթէրի, ի մի ամիո-
փուած եւ թարգմանուած հանդերձ ծանօթու-
թեամբք: 1895: 8° Երեսը 202: Ֆր. 2.50
- ԺԸ. Տիրեան Կ., Սեւ ծովու ոռոսական եզերքը:
1895: 8° Երեսը 192: Ֆր. 2.—
- ԺԹ. Գովրիկեան չ. Գրիգոր վ., Դրանսիլուանիոյ
Հայոց Մետրապոլիսը կամ Նկարագիր Կերլա
Հայաքաղաքի ի գիր եւ ի պատկերս: 1896: 8°
Երեսը Թ+352: Ֆր. 3.60
- Ի. Տաշեան չ. Յակոբրոս վ., վարդապետու-
թիւն առաքելոց անվաւերական կանոնաց մա-
տենանը, Թուղթ Յակոբայ առ Կողբատոս եւ Կանոնք
Թադզէի: 1896: 8° Երեսը Թ+442: Ֆր. 6.—

- ԻԱ. Տոմաշեկ Վ., Սասուն եւ Տիգրիսի աղբերաց սահմանները: Պատմական եւ տեղագրական հետազոտութիւն: Մասն Առաջին՝ Պատմական տեղեկութիւնք Սասնոյ վրայ: Թրգմ. Հ. Բ. Պիլէգիկ-ժեան: 1896: 8° էջ Է+62: Ֆր. 1.—
- ԻԲ. Կարրիէր Ա., Արգարու գրոյցը Մոսկէս Խորենացոյ Պատմութեան մէջ. Թրգմ. Հ. Գաբրիէլ Վ. Մէնէվիշեան: 1897. 8° էջ ԺԳ+107: Ֆր. 1.50
- ԻԳ. Յովնանեան Հ. Ղ., Հետազոտութիւնք նախնեաց ոամկորէնի վրայ: Ուսումնասիրութիւնք եւ քաղուածներ, Մասն Ա. Ռամկորէն մատենագրութիւնք: Տետր Ա: 1897, 8° էջ Ը+272: Ֆր. 4.—
- ԻԴ. Յովնանեան Հ. Ղ., Հետազոտութիւնք նախնեաց ոամկորէնի եւն: Տետր Բ: 1897: 8° էջ Ա—Ը+273—522: Ֆր. 3.—
- ԻԵ. Գեղցեք Հ., Համառօտ պատմութիւն Հայոց: Թրգմ. Հ. Գր. Վ. Գալէմբերեան: Յաւելուածք թարգմանչին՝ 1. Յանկ 1895—1897 Հայոց կոտորածներու առթիւ լոյս տեսած գրքերու: 2. Գաւազանագիրք Կաթողիկոսաց եւ Պատրիարքաց Հայոց: 1897 8° էջ Ը+130: Ֆր. 1.50
- ԻԶ. Մեակիշեան Հ. Գարրիէլ Վ., Գիրք (կամ յօդուած) գրելու արուեստը: Նորուս հեղինակներուն ուղղեալ քանի մը կարեւոր ակնարկութիւններ: Յաւելուած՝ Գիրք կարդալու արուեստը: 1898: 8°, էջ Է+123: Ֆր. 1.25
- ԻԷ. Խաչաթեան Գ. ր., Մ. Խորենացու նորագոյն աղբիւրների մասին քննադատական ուսումնասիրութիւնք: 1898: 8°, 56 էջ: Ֆր. 1.—

ԳԻՆՆ Է ՖԲ. 1.- = ՐԲ. -.40
